

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Кумеда О. П.

**ВИВЧЕННЯ РИС СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ
ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ
НА МАТЕРІАЛІ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ ХІХ СТ.**

Суми
Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка
2018

УДК 811.161.2'28

К 88

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
факультету іноземної та слов'янської філології
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
(протокол № 9 від 30 квітня 2017 р.)

Рецензенти:

Семенов О. М. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Герман В. В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кумеда О. П.

К 88 Вивчення рис східнополіського говору північного наріччя на матеріалі етнографічних записів ХІХ ст. : навчально-методичний посібник / О. П. Кумеда. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. – 68 с.

УДК 811.161.2'28

© Кумеда О. П., 2018

© Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАПИСИ П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА ЯК ІСТОРИКО-МОВНІ ДОКУМЕНТИ	11
ФОНЕТИЧНІ РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ У ФОЛЬКЛОРНИХ МАТЕРІАЛАХ П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА.....	17
Рефлекси */o/.....	18
Рефлекси */o/ в закритому складі повноголосних структур.....	20
Рефлекси */o/ в анлауті	21
Рефлекси */o/ в префіксі та прийменникові <i>від</i> (др. <i>отъ</i>).....	21
Рефлекси */o/ в префіксах <i>ві-</i> , <i>ді-</i> , <i>зі-</i> , <i>обі-</i> , <i>пів-</i> , <i>під-</i> , <i>піді-</i> , <i>по-</i> , <i>про-</i> , <i>розі-</i> та прийменниках <i>вві</i> (<i>уві</i> , <i>ві</i>), <i>зі</i> , <i>наді</i> , <i>переді</i> , <i>піді</i>	22
Рефлекси */e/ в новоутвореному закритому складі	23
Рефлекси */ě/ в наголошеній та ненаголошеній позиціях	23
Репрезентанти /o/ та /a/	24
Рефлекси */i/	25
Приставні голосні [i], [o]	26
Реалізація м'якості /лʲ/.....	27
Опозиція /p/ – /pʲ/	27
Твердість / м'якість шиплячих.....	28
Рефлекси *dj в дієслівних формах. Вторинний звук <i>ѣ</i> в іменних формах. Рефлекси *g.....	29
Асимілятивні зміни приголосних у префіксах, прийменниках та в інших позиціях	31
Протеза	32
Епентеза.....	32

МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ В ЗАПИСАХ	
П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА	34
Форми іменників II відміни називного-знахідного відмінка множини.....	34
Іменники II відміни середнього роду однини	35
Форми давального та місцевого відмінків іменників II відміни однини	36
Іменники III відміни.....	37
Особові займенники	38
Неособові займенники	38
Членні нестягнені та короткі форми прикметників і займенників	39
Ступені порівняння прикметників та прислівників	40
Форми інфінітива	41
Зворотні дієслова та дієслівні форми 3-ї особи однини I дієвідміни	41
Форми дієслів 1-ї особи множини	42
Дієслівні суфікси <i>-ова-</i> та <i>-ува</i>	42
Сполучник	43
ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	45
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	46
Завдання 1	46
Завдання 2	46
Завдання 3	47
Завдання 4	60
ЛІТЕРАТУРА	61
ДЖЕРЕЛА	67

Сьогодні ми з трепетом перечитуємо тексти, що свого часу Олександр Потебня, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Гнат Хоткевич, інші попередники-подвижники записали з уст народу. Ці записи стали мовно-культурними пам'ятками, які ми відкриваємо для себе, досліджуємо на рівні з давніми писемними пам'ятками нашого народу – літописами, давніми грамотами. Таке ж значення невдовзі матимуть сучасні діалектні записи, у яких відбивається епоха, людина цього часу, її мова.



Діалектологія – наука, яка найближче стоїть до витоків національної мови, складного комплексу національної культури, до самого народу – творця мови і культури. Тому неоціненною є роль діалектології в збереженні й розвитку національної мови, у поступі національної літератури, культури.

*Жулинський Микола Григорович
/академік НАН України,
академік-секретар Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства НАН України/*

Зафіксувати народну мову, зберегти інформацію про різноманітні вияви народної мовотворчості, дати мовним фактам наукову інтерпретацію – це завжди актуальні і напрочуд складні завдання лінгвістів. Особливої ваги зазначені завдання набули сьогодні – у час непередбачуваних суспільних катаклізмів, переселень людності великих регіонів, нового руху народів, у період серйозних викликів глобалізації.



Діалекти зберігають багатство безпосереднього пізнавального і суспільного досвіду народів. І це багатство потрібно фіксувати на всіх носіях інформації, ширше вводити в науковий і практичний обіг, робити доступним їхній зміст, роль якого в розумінні культурної спадщини часто недооцінюється.



Українці, кожен зі слов'янських народів, слов'яни як історично-культурна спільнота, як потужний архетип сучасної цивілізації зможуть витримати випробування новітньої епохи лише за умови збереження своєї мови, свого мовного і культурного обличчя у світовому розмаїтті мов і культур.

Онищенко Олексій Семенович
/академік НАН України,
голова Українського комітету славистів/

Діалектні тексти репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови. Свобода мовної самореалізації діалектоносія дозволяє співіснувати на паритетних засадах архаїчних та інноваційних, питомих і засвоєних елементів, узуальних для системи говірки і функціонально обмежених одиниць. Стильова, прагматико-ситуативна диференціація діалектного мовлення, наявність різних мовленнєвих кодів сприяють легкості слово- і формотворення, невимушеності у побудові висловлювань. Усе це забезпечує діалектному мовленню і текстам як його відтворенню високий евристичний потенціал.

Гриценко Павло Юхимович
/доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту української мови НАН України/

Відомо, що народні говори відрізняються від літературної мови цілим комплексом специфічних рис, причому не тільки в лексиці, але й у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо. Як не дивно, але ці специфічні риси в більшості випадків відбивають історичні, архаїчні форми, які застигли на певному етапі розвитку мови. Літературна мова часто під чужомовними впливами змінюється, відкидаючи історичні, закономірні форми та засвоюючи нові, нав'язані, аналогічні. Створюється парадоксальна ситуація, коли запозичені чи нав'язані форми домінують, стають нормативними, а закономірні, історичні відсуваються на периферію, вважаються діалектними, регіональними, ненормативними тощо.

Лесюк Микола Петрович

/доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри слов'янських мов

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника/

З-поміж діалектних зон українського континууму віддавна увагу дослідників привертає Полісся – один із заповідних ареалів українських та слов'янських мовних і культурних старожитностей, важлива лабораторія вивчення активних діалектотворчих процесів; попри очевидні успіхи у вивченні поліських говорів і ця ділянка діалектології має досі чимало лакун.

Поїстогова Марина Валеріївна

/кандидат філологічних наук, науковий співробітник

відділу діалектології Інституту української мови НАН України/

ПЕРЕДМОВА

Територію північного наріччя української мови співвідносять з одним з «історико-етнографічних суперрегіонів» [Крупник, с. 46] – Поліссям, що охоплює, зокрема, північні райони Сумської області. Загалом етнокультурний ландшафт порівняно молодий (як адміністративно-територіальної одиниці)¹ Сумщини являє собою суцвіття різновекторних історико-культурних стратів та мовних потоків: її північно-західні райони є частиною Східного Полісся, південно-західні входять до ареалу Середньої Наддніпрянщини, південно-східні належать до Слобожанщини, масове заселення якої розпочалося в XVII ст., після Переяславської ради. Уже з перших століть до нашої ери вся територія сучасної Сумської області входила до складу земель, на яких проживали ранні слов'янські племена², однак упродовж тривалого часу більш заселеним і стабільним був північно-західний регіон Сумщини – одна з територій колишнього північно-східного наріччя³, до нього первісно належала й північна частина середньонаддніпрянського говору [Матвіяс 1990, с. 111]. Тож самоочевидною є дотичність сумської землі до найдавніших реліктів праслов'янської та праукраїнської культури, значну територію області репрезентують старожитні говірки, особливо в зоні Полісся.

Полісся – давня етноконтактна зона⁴, яка займає обширну територію вздовж річки Прип'ять на перетині трьох східнослов'янських держав і на пограниччі із західнослов'янськими землями, так що щільно пов'язана з «великою кількістю лінгвістичних, фольклорних та етнокультурних відповідностей з іншими слов'янськими традиціями: на заході з польською, на півдні з карпато-балканською,

¹ Сумська область створена 10 січня 1939 року; до її складу ввійшли 12 районів Харківської області, 17 районів Чернігівської області та 2 райони Полтавської області.

² Першим достеменно відомим слов'янським населенням на Сумщині були сіверяни – носії волинцевської (VII–VIII ст.) та роменської (VIII–X ст.) культур; гіпотетично, сіверяни як окремий потужний племінний союз з'явилися на Лівобережжі Дніпра десь у VII–VIII ст. Після об'єднання новгородської та київської земель (882 р.) і визначення Києва як столиці нової держави сіверяни разом з іншими племінними союзами долучилися до утворення Давньоруської держави. Так нинішня Сумщина увійшла до складу Київської Русі – частина її (Роменщина) належала до Переяславського князівства, решта – до Чернігівського, з якого в к. XI ст. виділилося Новгород-Сіверське; на території області існувала низка давньоруських міст, городищ і поселень (понад 80), серед них є великі міста, згадані в літописах: Глухів, Ромен, Путивль, Вир, В'яхань, Попаш, Зартий [Звагельський 2007; Корогод 1999, с. 32; Півторак 1988, с. 87–93].

³ Первісно говори на території України утворювали північно-східну і південно-західну групу, з яких виникли сучасні північне і південно-західне наріччя [Матвіяс 1990, с. 105].

⁴ У цьому регіоні сусідили декілька слов'янських племен (поляни, сіверяни, деревляни, волиняни та дреговичі), епіцентр контактування між якими лежав в трикутнику Горинь – Прип'ять – Ясельда; через поліський ареал проходить низка важливих діалектних меж, серед яких найбільш ранньою є межа по річках Ясельді, Прип'яті, Горині, що розділяє Полісся на західну і східну частину та «майже в деталях збігається з кордоном розселення балтів і слов'ян у давнину» [НП, с. 8].

на північному сході із псковсько-новгородською, на сході з брянською, а також з іншими частинами білоруської та української традицій» [НП, с. 8].

Поліські говори належать до архаїчних діалектних типів Славії⁵ й з-поміж діалектних зон українського континууму віддавна привертають увагу дослідників. Значну увагу до території Полісся пояснюють «яскравою діалектною специфічністю цієї зони й важливістю поліських мовних фактів для розв'язання ряду не тільки україністичних, але й славістичних проблем. Саме північні українські говори зберігають багато досі невідомих науці фактів, знання яких допомогло б відтворити не одну ланку в історичних змінах різних рівнів української мови як у просторі, так і в часі» [Залеський 1977, с. 41]. М. І. Толстой підкреслює, що архаїчність поліського матеріалу доводять його характер і структура не тільки на загальнослов'янському⁶, але й на індоєвропейському або й ще більш віддалених рівнях [Толстой 1983, с. 7]. Такий матеріал кореспондують, зокрема, маргінальні щодо основного українського діалектного масиву східнополіські говірки, поширені в північній частині Лівобережної України; означений ареал межує на півночі та сході з діалектами близькоспоріднених російської та білоруської мов, останнє значною мірою визначило низку його діалектних рис [Говірки 1999, с. 177].

Особливості географічного положення, етнічного оточення та лінгвальні факти зумовили численні дослідження східнополіського говору. Перші спроби його опису припадають на 2 пол. XVIII ст.: О. Ф. Шафонський «Черниговского наместничества топографическое описание» [Шафонский 1851]; пізніше східнополіський говір досліджували Ю. Ф. Карський [Карский 1898], В. М. Ганцов [Ганцов 1923, 1928], П. Д. Гладкий [Гладкий 1928], О. Б. Курило [Курило 1924], П. А. Расторгуєв [Расторгуев 1927], О. Н. Синявський [Синявський 1934], Ф. Т. Жилко [Жилко 1950, 1953, 1955, 1956, 1958, 1966], Т. В. Назарова [Назарова 1961, 1962, 1964, 1977], А. М. Залеський [Залеський 1985], О. С. Белая [Белая 1972; Біла 1994], С. Л. Ніколаєв [Николаев 1996] та ін.⁷ На окрему увагу заслуговують персоналії тих науковців, що є уродженцями Сумщини й значну

⁵ Більшість дослідників розглядає територію Полісся як компонент слов'янської прабатьківщини і навіть як саму прабатьківщину. Відсутність контактів з неслов'янськими етносами, «архі-архаїчний» характер усєї народної культури – усе це дає підстави приймати Полісся за «модель праслов'янського існування, модель праслов'янської етномовної та етнокультурної ситуації загалом» [Толстой 1983, с. 7].

⁶ Зокрема, П. Ю. Гриценко як доказ архаїчності поліських діалектів наводить картографування матеріалів у «Загальнослов'янському лінгвістичному атласі»: «фонологічна індивідуальність **ě* абсолютно збережена у середньо- та східнополіських говірках (як і в південній зоні білоруського ареалу та окремих македонських, сербських і хорватських говірках), в той час як у переважній більшості слов'янських діалектів **ě* зберіг свою індивідуальність лише *опосередковано*, а то і втратив її, злившись з континуантами інших праслов'янських вокалів» [Говірки 1999, с. 13].

⁷ Докладніше див. каталог «З історії дослідження східнополіських говірок» [Каталог 2009].

частину свого життя присвятили викладацькій роботі на кафедрі української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка. Це, зокрема, доценти Наталія Павлівна Дейниченко та Любов Іванівна Дорошенко; осердям їх науково-дослідницької роботи є вивчення лексичних особливостей східнополіських говірок. Так, в історію вітчизняної діалектології Н. П. Дейниченко увійшла як дослідниця зоологічної лексики східнополіського говору [Дейниченко 1985, 1997, 1998, 2001, 2004], Л. І. Дорошенко – як авторка студій, що висвітлюють ареалогічні характеристики будівельної лексики східнополіського діалекту [Дорошенко 1996, 1999 а, 1999 б, 2006].

Надійним джерелом інформації про східнополіський говір є АУМ (І), тексти діалектного мовлення, водночас «у великій пригоді можуть стати діалектологіві також різноманітні етнографічні та фольклорні матеріали» [Бевзенко 1980, с. 20-21]. Хоча відомо, що такі матеріали використовують дуже рідко, однак вони можуть зберігати «цінні мовні свідчення», «відкрити не зауважені раніше дослідниками структурні елементи мови, важливі характерні риси динаміки» [Гриценко 2014, с. 151, 153]. До того ж у багатьох випадках етнографічні та фольклорні записи залишаються єдиним джерелом інформації про діалект певної місцевості на конкретному хронологічному зрізі. Назагал, за висновком П. Ю. Гриценка, використання етнографічних студій (насамперед тих, які були орієнтовано на збереження й відтворення автентичного народного мовлення) у діалектологічних дослідженнях є «доцільним і вкрай бажаним», опора ж на давніші тексти такого плану «виявилася вельми результативною й переконливою», зокрема для поліхронного картографування мовних одиниць [Гриценко 2014, с. 146].

Серед давніших етнографічних матеріалів, що їх можна віднести до писемних пам'яток з території східнополіського говору, є тексти, уміщені у фундаментальних працях П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка – «Записки о Южной Руси» (1856–1857 рр.) і «Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ» (1895, 1897, 1899). Оскільки ці записи зберігають важливі риси східнополіського говору⁸, то їх, крім власне науково-дослідницьких потреб, можна використовувати як навчальний матеріал у вищій школі для вивчення відповідних тем у курсах діалектології та історії української мови.

⁸ Кумеда О. П. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олена Павлівна Кумеда. – К., 2011. – 212 с.

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАПИСИ П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА ЯК ІСТОРИКО-МОВНІ ДОКУМЕНТИ

Українська діалектна мова вже понад два століття залишається предметом різнопланового вивчення; діалектний текст як джерело лінгвальної інформації співвідносний із мовною пам'яткою: це мить у розвиткові мові, зафіксована на перетині осей часу і простору в її індивідуальному антроповияві [Гриценко 2004, с. 5, 7].

Джерельна база української діалектології складалася поступово, її витoki сягають перших етнографічних записів, тобто тих фольклорних (*недіалектних*) текстів, які мають говіркові риси [УМ 2004, с. 149]. Початки української діалектології відносять до 2 пол. XVIII ст., у XIX ст. інтерес до діалектології зріс у зв'язку із загальним піднесенням етнології, національно-культурними рухами в різних слов'янських народів [УМ 2004, с. 150]. У цей час, розвиваючи вітчизняну фольклористику, формувалося коло українських учених-славістів (З. Доленга-Ходаковський, М. А. Цертелєв, М. О. Максимович, І. І. Срезневський, О. М. Бодяньський, ранній М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, ранній П. О. Куліш та ін.); ці збирачі й дослідники фольклору 1 пол. XIX ст. є представниками української культурно-історичної школи⁹ «романтично-народницького напрямку й перехідної стадії від романтизму до позитивізму», тобто від романтичного захоплення фольклором (найперше піснею та думою) до позитивістського упорядкування й осмислення народного скарбу, потреби реального наукового пізнання [Дмитренко 2006, с. 10, 20].

Серед названих представників української фольклористики постать Пантелеймона Олександровича Куліша – етнографа, філолога й історика в одній особі – є «однією з найзначніших» [Дмитренко 2003, с. 3], його етнографічний збірник «Записки о Южной Руси» став «епохальним явищем української

⁹ Культурно-історична школа як явище європейської науки почала формуватися на поч. XIX ст. у зв'язку з розвитком філософії позитивізму, яка зумовила зміну поглядів на народ, націю, історію розвитку духовної (усної традиційної) та матеріальної культури. З усвідомленням самотності й унікальності кожного народу виникли передумови для поглибленого вивчення традиційної культури за конкретними історичними фактами, даними мови, фольклору, обрядово-звичаєвої сфери, а отже, передумови розвитку культурно-історичної школи як теорії тлумачення генези й становлення людської творчості, зокрема й фольклорної. В українській філологічній науці ще в романтичний період, тобто в перші десятиріччя XIX ст., зародилися наукові ідеї, які відповідали загальноєвропейським культурно-історичним вимогам, а інколи навіть перевершували їх. Найвизначнішими виразниками цих ідей, що «викристалізували національну модель української культурно-історичної школи», були відомі фольклористи-етнографи М. О. Максимович, О. М. Бодяньський, П. О. Куліш та М. І. Костомаров [Гарасим 1999 б, с. 16; Дмитренко 2006, с. 10, 18].

культурологічної думки середини ХІХ ст.» [Івашків 2001, с. 336], ознаменувавши відродження українського культурного процесу [Нахлік 2007, I, с. 111]. П. О. Куліш, захоплений працями та збірками усної народної творчості М. О. Максимовича, М. А. Цертелєва, П. Я. Лукашевича, О. М. Бодянського, М. І. Костомарова, Міхала Грабовського, розпочав свою наукову й літературну діяльність на третьому етапі розвитку українського романтизму, за визначенням Ж. Янковської – «в період формування й становлення української фольклористики» [Янковська 2007, с. 9]. Зі спогадів самого П. О. Куліша, він упродовж усього життя записував «слова з народніх уст», однак не тільки на сході України, а й у Галичині та Волині [Нахлік 2007, II, с. 383].

Суголосно ідеям романтизму, у якості співробітника новоствореної Археографічної комісії для розгляду стародавніх актів, у 1843–1845 рр. П. О. Куліш мандрував Україною (здебільшого Чернігівщиною, Черкащиною та Київщиною) [Івашків 2001, с. 307; Нахлік 2007, I, с. 28, 30], розшукуючи в панських, відомчих та монастирських архівах важливі історичні документи; записував народні пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я. Етнографічні мандри по Наддніпрянщині надихнули на створення 12-томної народної енциклопедії «Записки о Южной Руси» (ЗОЮР). П. О. Куліш мав намір «підняти на ноги все, що було написано про Україну» і що про неї не було надруковане [Дмитренко 2003, с. 3], однак мусив обмежитися двотомником (1856–1857 рр.). Одразу ж після опублікування збірник опинився в епіцентрі уваги тогочасних науково-культурних кіл як непересічна подія в етнографії та фольклористиці, на яку відгукнулися майже всі літературно-критичні часописи 1 пол. ХІХ ст.

Значна частина зразків усної народної словесності, надрукованої в «Записках о Южной Руси» (СПб., 1856–1857 рр.), зібрана й записана самим П. О. Кулішем у 1840-ві роки¹⁰ на Правобережній Наддніпрянщині [Івашків

¹⁰ Найбільша збирацька активність П. О. Куліша припадає на 1842–1843 рр.: уже в 1843 р. він мав записи багатьох пісень, зразки жанрів фольклорної прози, народні перекази про гайдамаччину тощо. Таким чином, у 1844 р. був готовий до друку й дозволений цензурою збірник української фольклорної прози «Украинские народные предания» (побачив світ тільки в 1893 р.). Оскільки письменник мав намір доповнити його іншими матеріалами, то можна припускати, що «ще ще не був той корпус унікального на той час фольклорного збірника», який майже повністю ввійшов до ЗОЮР [Івашків 2001, с. 308]. Відомо, що в цей самий час (приблизно в 1843–1846 рр.) П. О. Куліш «чимало писав про українські народні пісні»: окремі статті разом із численними записами дум, пісень, переказів зберігаються в архівах [Дмитренко 2003, с. 8]. Після арешту й Тульського заслання (1847–1850 рр.) Пантелеймон Олександрович відновив збирацьку діяльність тільки в 1-й пол. 1850-х рр. Однак порівняно з насиченими 40-ми (етапом цілеспрямованої дослідницької роботи, «етнографічних хожденій в народ») 50-ті роки не були настільки плідними – записування уснопоетичного матеріалу стало епізодичним, принагідним [Гладиш-Олейко 2007, с. 82], за свідченням самого П. О. Куліша, він «тільки зрідка додавав що-небудь до своїх етнографічних матеріалів» [ЗОЮР, с. 100].

2001, с. 307; Нахлік 2007, I, с. 111; Янковська 2007, с. 36]. Водночас ЗОЮР – як «нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження» [Дмитренко 2003, с. 7] – оприявнили хист не тільки Куліша-фольклориста (ретельного збирача й водночас науковця), а й Куліша-філолога, мовознавця.

Рецензенти й дослідники ЗОЮР, відзначаючи новаторство П. О. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо, неодмінно зауважують й оригінальність запровадженого в збірникові принципу відтворення тексту в його природному побутуванні¹¹, невідокремленості від життя [Гладиш-Олейко 2007, с. 85]. Зокрема, В. П. Петров, аналізуючи таку прогресивну для середини ХІХ ст. методику записування уснопоетичних творів, покликається на пізніші – виформовані у 20-х рр. ХХ ст. у працях Б. і Ю. Соколових, Д. Зеленіна – методологічні настанови фіксації фольклорного матеріалу; одна з таких вимог чітко й лаконічно окреслювала мовний бік питання: твори народної поезії треба подавати «у певному контексті: в живій їх вимові, в житті, не одриваючи казки чи пісні од людей, од оповідача, од слухачів» [Петров 1929, с. 559]. Сам П. О. Куліш у I томі ЗОЮР приділяє спеціальну увагу своєму методу записування, визнаючи, що тільки з досвідом дійшов висновку: не покладаючись на пам'ять, «треба записувати кожний характерний зворот мовлення в розповіді та кожний перехід від однієї думки до іншої» [ЗОЮР, с. 1]. Невипадковими, отже, є враження від «Записок» їхнього першого рецензента М. І. Костомарова як про такі, що «записані слово в слово з уст народу»: «Ці оповідання (перекази, повір'я, легенди) мають свої особливі достоїнства: їх незавчена, але жива мова знайомить нас із плином живої мови, способом вираження і з усіма відтінками народної говірки» [Костомаров 1930, с. 243]. Попри дистанційованість видання від власне наукового¹², рецензент утверджує авторитет Куліша-філолога, заявляючи про «бездоганність» упорядника в задоволенні наукової потреби «знати й зображувати свою народність ґрунтовно з усіма її звивинами», через що записи П. О. Куліша є «надійним джерелом для пізнання живої мови й способу народного вираження» [Костомаров 1930, с. 243].

¹¹ Принцип записування тексту за природних умов його функціонування був настільки важливим для П. О. Куліша, що дослідник не зміг зафіксувати репертуар Архипа Никоненка повністю: очікуючи слушної нагоди для виконання дум, оскільки прагнув записати його роздуми та оповіді в той момент, коли кобзар висловлювався вільно, без впливу на нього записувача, так і не зреалізував свій задум через смерть народного митця [Бріцина 2003, с. 28; Івашків 2009, с. 243].

¹² Цю думку озвучує сам упорядник «Записок о Южной Руси» [ЗОЮР, с. 234]; її поділяє М. І. Костомаров: «П. Куліш у своєму виданні уникає всякої вченої рамки». Його «Записки» – не більше, ніж виписки з нотатника мандрівника...» [Костомаров 1930, с. 244].

На перший погляд, цю високу оцінку репрезентованого в ЗОЮР мовного матеріалу істотно знижує факт текстологічних втручань-правок упорядника – «змінювання, переставляння, пропускання та додавання окремих слів і цілих виразів та частин», уніфікація окремих діалектних рис¹³ [Дмитренко 2003, с. 9; Нахлік 2007, I, с. 113]. Однак варта уваги й та обставина, що П. О. Куліш перший і єдиний з усіх тогочасних фольклористів розробив для своїх записів спеціальний фонетичний правопис (від часу видання ЗОЮР відомий як «кулішівка»), за допомогою якого значно скоротив дистанцію між «малороссийским правописанием» та «южнорусским произношением». Запровадження нової орфографії (з докладними коментарями до неї у вступній статті «О малороссийском правописании») засвідчило прагнення упорядника до якомога точнішого відбиття специфічних рис тієї чи іншої говірки, пильне ставлення до найменших подробиць живої вимови (включно з особливостями діалектної акцентуації) [ЗОЮР, с. VII–IX], що характеризує мовознавця-діалектолога. Такий фаховий підхід П. О. Куліш застосовував і до численних зразків селянської розмови¹⁴, які сприймав як неодмінний складник усього фольклору [Івашків 2009, с. 234]; сучасні лінгвісти вбачають у подібних записах цінне джерело нових мовних свідчень у зв'язку «з посиленням зацікавлення текстом як основним об'єктом філології і мовцем як особистістю, яка породжує текст» [Гриценко 2004, с. 8; Золотова 1995, с. 120].

На відміну від сучасного науковця, Пантелеймон Куліш уважав своїм обов'язком втручання в діалектний текст, що підтверджують коментарі до матеріалу, записаного в с. Олександрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії: з одного боку, упорядник засвідчує точність фіксації («Здѣсь приводятся подлинныя слова его», тобто оповідача), з іншого, указуючи на специфічні риси східнополіського говору, відверто заявляє про їх

¹³ Зокрема, попри задекларований П. О. Кулішем науковий принцип «ретельно копіювати натуру й записувати народні оповідання слово в слово» (з недрукованої передмови до збірника «Украинские народные предания»), «зберігати особливості вимови, властиві різним провінціям» (з листа М. П. Погодіну), А. П. Лобода спостеріг, що фольклорні тексти, записані в різних говіркових ареалах, не різняться мовою, оскільки не відбивають специфічних діалектних рис [Лобода 1919, с. 1555]; В. М. Івашків, здійснивши текстологічне зіставлення рукопису й друкованого видання ЗОЮР, виявив редакторську роботу П. О. Куліша над лексикою записаного матеріалу: це, наприклад, заміна росіянізмів *сапоги*, *платок*, *водка*, *когда*, *служба*, які були в рукописі, на *чоботи*, *хустка*, *горілка*, *тоді*, *військо* в друці [Івашків 2001, с. 312]; така заміна зауважена, зокрема, у думках, записаних у Чернігівській губернії, а в публікації думного тексту «Фесько Денберя» упорядник ЗОЮР об'єднав кілька варіантів текстів дум в один, що призвело до змішання харківської та чернігівської епічної традицій [Кирдан 1974, с. 226, 244].

¹⁴ М. О. Максимович, рецензуючи ЗОЮР, такі зразки фольклору узагальнив незугарним словом «болтовня» (три критичні листи-рецензії М. О. Максимовича опубліковані в часописі «Русская беседа» за 1857 р. – Кн. 5, 8).

інтерпретацію відповідно до загальної української вимови, крім тих з них, які означив як «непротивныя слуху *степовика*» [ЗОЮР, с. 46]. Вочевидь, численні приклади редакторської роботи П. О. Куліша над матеріалами ЗОЮР маніфестують позицію вченого, свідомого своєї ролі у формуванні мовно-літературного стандарту¹⁵.

Увагу П. О. Куліша та його сучасників до свідчень народнорозмовного джерела посилювали прогресивні ідеї й наукові напрацювання О. О. Потебні, його глибинне зацікавлення фольклором, шанобливе ставлення до «провінційних жаргонів». В усіх основних теоретичних працях учений звертався до прикладів з української народнопоетичної творчості, надрукував розвідки «Малорусская народная песня по списку XVI в. Текст и примечания» (1877), «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1882, 1883, 1887), «Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок» (1884, 1885, 1886, 1887), «Народные песни Галицкой Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (1880) та ін. У дусі В. фон Гумбольдта О. О. Потебня основним завданням мовознавства визнавав «вивчення напрямів народної думки, схоплених мовою» [Лучканин 2011, с. 369]. У працях О. О. Потебні було закладено наукові засади української діалектології¹⁶ [Бевзенко 1980, с. 28].

З 60–70-х рр. XIX ст., з появою праць О. О. Потебні, О. О. Котляревського, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, М. Ф. Сумцова, П. Г. Житецького, Б. Д. Грінченка, М. С. Грушевського, М. І. Павлика та ін., в українській фольклористиці утверджується методологія «наукового реалізму»; цей перехід від романтизму до позитивізму та застосування адекватних методів дослідження матеріалу відбувався поступово, але послідовно й всеохопно, а тому струмінь історизму та раціональної

¹⁵ Наголошуючи на важливій ролі в описові народу його мови й всього того, що «передається з покоління в покоління цією мовою», та зауважуючи той факт, що «простонародні оповідання й пісні – живе джерело свіжості, сили й різноманіття мови» [ЗОЮР, с. 1], П. О. Куліш критично ставився до спроб деяких письменників, зокрема й земляків-чернігівців, обмежитися місцевим діалектом [Нахлік 2007, II, с. 383; Тв. 2, I, с. 625]; орієнтацію на весь українськомовний простір озвучено, наприклад, у листі до М. Д. Білозерського (1868 р.), де письменник негативно відгукнувся про переклад Гомера «українским стихом», здійснений галицьким літератором і видавцем К. Г. Климковичем [Куліш 1997, с. 163]; сам упорядник ЗОЮР, маючи значний досвід етнографа й фольклориста, добре обізнаний з ідеями Й.-Г. Гердера й Ф.-М. Мюллера, у своїй мовній практиці свідомо спирався на широке коло говірок, зокрема й рідного східнополіського діалектного оточення.

¹⁶ Зокрема, у працях «О звуковых особенностях русских наречий» (1865 р.), «Заметки о малорусском наречии» (1870), «К истории звуков русского языка» (1876) та ін. О. О. Потебня вирізняв український, подільський, галицький, карпаторуський, або гірський, волинський, північні говори; одним із перших звернув увагу на виняткове значення даних живої народної мови, які широко залучав у своїх студіях для з'ясування явищ історії української мови [Бевзенко 1980, с. 28]; уперше в слов'янській філології систематизував ознаки української мови, якими вона відрізняється від інших слов'янських, охарактеризував межі поширення її найважливіших діалектних звукових явищ [УМ 2004, с. 510].

зорієнтованості був помітний уже в працях М. О. Максимовича, О. М. Бодянського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша [Дмитренко 2006, с. 10].

Як і «Записки о Южной Руси» П. О. Куліша, «Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ» (Черниговъ, 1895, 1897, 1899) Б. Д. Грінченка стали однією з фундаментальних праць в українській етнографії. На відміну від попереднього видання, тритомне зібрання «Этнографических материалов...» можна вважати колективною доробком, оскільки разом з упорядником працювала мережа з майже шістдесяти кореспондентів з усієї України, серед яких відомі науковці, літературні й громадські діячі. Ця обставина може значно обнижувати наукову цінність збірників, виданих Б. Д. Грінченком, однак спостереження над «Этнографическими материалами...» переконують дослідників у збереженні автентичності вміщених тут народних текстів: здебільшого це не відомий з попередніх публікацій матеріал, записаний безпосередньо з уст народу, з дотриманням усіх локальних мовних, зокрема діалектних лексичних і фонетичних рис [П'ятаченко 2004, с. 41; Родінова 2007, с. 9]. Показовим є такий коментар упорядника про фольклорні зразки, записані І. К. Журавським: «Было бы весьма желательно, чтобы кто-либо записал эти предания точными выражениями рассказчиков и доставил свои записи для напечатания в нашем издании» [Гринченко 1895, с. 133]. Назагал «Этнографические материалы...» характеризують філологічна точність і повнота запису, до різних сюжетів подано довідки про можливі паралелі, варіанти й коментарі порівняльно-історичного характеру; використання збірників багатьма дослідниками етнографії України ХХ–ХХІ ст. засвідчує відповідність роботи Б. Д. Грінченка тогочасним науковим вимогам [Родінова 2007, с. 9, 11].

Сказане вище переконує в тому, що «Записки о Южной Руси» та «Этнографические материалы...» є тими мовними пам'ятками, діалектна інформація яких є вагомим доповненням до джерельної бази історичного розвитку мови та її говорів.

ФОНЕТИЧНІ РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ У ФОЛЬКЛОРНИХ МАТЕРІАЛАХ П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА

Сьогодні в розпорядженні лінгвістів наявна значна за обсягом емпірична база відомостей про структурні особливості східнополіського діалекту¹⁷. Зокрема, у джерельній базі інформації про східнополіський говір чільне місце посідає Атлас української мови (І) [АУМ], тексти діалектного мовлення¹⁸, різноманітні описові студії та діалектні словники; ці джерела доповнено новою інформацією – нашими спостереженнями 2009 р.¹⁹ На уважне прочитання заслуговують описи окремих східнополіських говірок, здійснені в 20-х рр. ХХ ст. П. Д. Гладким (с. Блισταвиця, Гостомельський р-н) [Гладкий 1928] та О. Б. Курило (с. Хоробичі, Городнянський р-н) [Курило 1924]. Інформативними є також уже загадані етнографічні записи ХІХ ст. з території Чернігівської губернії – П. О. Куліша [ЗОЮР] та Б. Д. Грінченка [Грінченко 1895], зокрема вміщені в І томі ЗОЮР²⁰ (СПб., 1856) та І томі «Этнографических материалов...»²¹ (Черниговъ, 1895). Пропонуючи ці матеріали для спостереження й аналізу, усвідомлюємо відносність чи й гіпотетичність

¹⁷ Особливості географічного положення, етнічного оточення та лінгвальні факти зумовили численні дослідження східнополіського говору. Перші спроби його опису припадають на 2 пол. ХVІІІ ст.: О. Ф. Шафонський «Черниговского наместничества топографическое описание» [Шафонский 1851]; пізніше східнополіський говір досліджували Ю. Ф. Карський [Карский 1898], В. М. Ганцов [Ганцов 1923, 1928], П. Д. Гладкий [Гладкий 1928], О. Б. Курило [Курило 1924], П. А. Расторгусев [Расторгусев 1927], О. Н. Синявський [Синявский 1934], Ф. Т. Жилко [Жилко 1950, 1953, 1955, 1956, 1958, 1966], Т. В. Назарова [Назарова 1961, 1962, 1964, 1977], А. М. Залеський [Залеський 1985], О. С. Белая [Белая 1972; Біла 1994], С. Л. Ніколаєв [Николаев 1996] та ін.

¹⁸ Зокрема, тексти, записані у 1970 р. Т. В. Назаровою (говірки с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну та с. Блισταва Новгород-Сіверського р-ну) [Говори 1977].

¹⁹ Записи діалектного мовлення зберігаються в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

²⁰ Мається на увазі матеріал, який П. О. Куліш записав від кобзаря Андрія Шута, що проживав у с. Олександрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії; це, зокрема, дві історичні думи та «Разсказъ Андрея Шута объ ученикъ его», причому останній з ремаркою: «Здѣсь приводятся подлинныя слова его» [ЗОЮР, с. 43–63]. Останній, на думку Ж. Янковської, хоча й не становить особливої цінності для фольклориста, однак відбиває особливості місцевого діалекту [Янковська 2007, с. 46]. Крім того, об'єктом нашого спостереження в «Записках о Южной Руси» стали чотири оповіді, записані від 80-річного козака Семена Юрченка в с. Мартинівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії [ЗОЮР, с. 65–81].

²¹ До першого випуску «Этнографических материалов...», виданого у 1895 р., увійшли зібрані між 1878 та 1893 рр. народні оповідання, легенди, казки, приказки, загадки та ін. Вони записані, як Б. Д. Грінченко зазначає в передмові, «лично нами или, по нашим указаним и под нашим руководством, некоторыми учениками тех школ, где нам приходилось быть учителем...» [Грінченко 1895, с. 1]. Упорядник долучив знайдені записи покійних Т. А. Зіньківського і М. С. Гаврилова, а також власні. З опублікованого 221 зразка найбільше (понад 100) належить Б. Д. Грінченкові. Об'єктом спостереження є тільки ті матеріали, які було зібрано в Чернігівській губернії (серед них також записи В. Т. Андрієвського, М. С. Гаврилова, А. А. Гарньє, І. К. Журавського, М. В. Рклицького).

окремих висновків з такого вивчення. Припускаємо, що стан говірок 2 пол. XIX ст. недалеко відійшов від стану говірок сер. XX ст. На це припущення уповажнюють спостереження над відбитими в різноманітних джерелах словоформами й сучасними фіксаціями тих самих словоформ у говірках.

Відповідно до сучасних діалектологічних описів східнополіського говору [Бевзенко 1980; Жилко 1966] найважливішими його фонетичними рисами є: значна різноманітність лабіалізованих голосних фонем неоднорідного творення відповідно до *o в новозакритих складах під наголосом, а також відповідно до *e в новозакритих наголошених складах перед твердими приголосними, що постають у вигляді [yo], [ye], [yи], [] та ін.; уживання [je] відповідно до наголошеного *ě, а також відповідно до *e під наголосом у новозакритих складах; поширення в частині говірок «акання», у деяких говірках – афези; втрата [i] після голосного в префіксі; збереження давнього [i].

Етнографічні записи П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка фіксують низку рис вокалізму й консонантизму, пов'язаних зі східнополіським діалектом.

Рефлекси */o/

Українська мова не зберегла подовжених [ō], [ē], що розвинулися з етимологічних [o], [e] ще на давньоруському ґрунті внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] у наступному складі. У всіх південно-східних та за незначним винятком південно-західних говорах голосні [ō], [ē] змінилися в [i]. Секундарний [i] відповідно до давніших [ō], [ē] становить норму і сучасної української літературної мови. Проте в північних і деяких південно-західних говорах відомі й інші рефлекси цих голосних. У північних говорах вони звичайно залежать від наголосу. У наголошеній позиції відповідно до [ō], [ē] поширені дифтонги різного типу: [ye], [yи], [] та ін. На підставі рефлексів [o:], [e:] в північноукраїнських і деяких південно-західних говорах припускають, що перехід давніх [ō], [ē] в [i] відбувався через стадію їх дифтонгізації. Закон переходу давнього голосного [o] в [i] в новозакритих складах не був абсолютним. Так, голосний [o] в новозакритих складах зберігся не тільки в мові творів вихідців з північного наріччя (П. О. Куліш, С. Васильченко), а й з південно-східного – І. П. Котляревського (*бой, боль,*

поход, завзято́сть), Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (сход, бідно́сть, радо́сть), Т. Г. Шевченка (явор, регот, Суботов) [Матвіяс 2004, с. 23].

У «Записках о Южной Руси» П. О. Куліша відповідно до *o в новозакритих складах рефлекс [o] відбито як у наголошеній позиції – *Бог* (5)²², *во́лни* ‘вільні’, *го́ркимъ*, *кровь* (2), *ві́чний поко́й*²³, *похо́дь* (2), *словь*, *сходъ сонця*, *чо́ботъ*; *посто́йте* (2), хоча й *постій*, так і в ненаголошеній – *Межі́горського*, *не польгу́йте* (від *пільга*), *послі*, причому в обох випадках й у тих словоформах, які є, ймовірно, рухливими щодо складоподілу (напр., *во́лни* і *послі*). Рефлекс [и] виявлено в одиничному *буряки́въ*, хоча паралельно *буряківъ*, пор. також *Жиді́въ-рандарі́въ*, *козакі́въ*, *Ляхі́въ*, *пані́въ*; рефлекс [у] – в одиничній словоформі *спаси́бу*; при цьому упорядник відзначає, що «говоръ Сосницкаго уѣзда отличается произношеніемъ... остраго і на уѣ (напр. вмѣсто *віль* – *вуэль*)» [ЗОЮР, с. 46], однак у записах не фіксує цього явища. На підставі етнографічних матеріалів Б. Д. Грінченка, на жаль, не можна говорити про наголос: *Богъ* (7), *въ ночи темной*, *жалибно*, *зарисъ*, *кимнатою*, *кисткы*, *кости*, *кровь* (2), *на добраничъ*, *наничъ*, *на нич*, *ночлигы*, *нисъ*²⁴, *пивничъ*, *пивночъ*, *писля*, *посли* (2), *пистъ*, *покійный*, *свуй*, *скільки*, *скуолько*, *скуолькы*, *стуолькы*, *стій*, *тільки*, *тільки* (4), *тількы*, *тылькы*, *тылькы*, *Тройцу*, *Тройцы Пресвятои*, *тройчатый* (3), *чобитъ*, *чумакивъ*; у відкритому складі та в складі, який не можна однозначно кваліфікувати щодо закритості / відкритості, зафіксовано неоднорідність рефлексії *o: *звиницы*, *въ ночи*, *канцѣ*, *кинци*, *на при кинци* [Грінченко 1895]. Як видно, записи відбивають рефлекси [а], [о], [у] (*канцѣ*, *Богъ*, *свуй*), графічна передача секундарного [і] через *ы*, *і* та *и* свідчить, імовірно, про бажання записувача відбити різну звукову якість рефлексів *o: [и], [і], [і^и] (*тылькы*, *тількы*, *пистъ*, *на нич*, *двиръ*, *нисъ*, *пистъ*, *силь*, *стій*);

²² Цифра в дужках указує на кількість зафіксованих словоформ в аналізованому тексті.

²³ Мова текстів П. О. Куліша засвідчує *o у двох спільнокореневих словоформах, відбитих у текстах 1868 та 1909 рр.: *покойного* (Ж.К. 20); *заупокойні* (М.Б. 172) – деривати від псл. *рокоѣ*. У цих самих текстах паралельно зафіксовано *покійникъ* (Ж.К. 336), *покійний* (Ж.К. 312) та з іншим значенням *покій столовий* ‘ідальня’ (М.Б. 131). У першодруках 1857 та 1882 рр. без варіантів відбито *покійникъ* (Ч.р. 69, 198), *покійний* (Ч.р. 106, 189, 392; Ор. 3), *покійна* (Ор. 5), *невпокійну* (Ч.р. 53); у листі 1854 р., написаному українською мовою, збережено *o – *покойного* [КЛ, II, с. 203]. У давньоукраїнській мові іменники *покои*, *покоиникъ* відомі з *o [ССУМ, II, с. 178]. На припущення М. Мозера, форму *покойний* можна вважати церковнослов'янізмом, саме її (а не *покійний*) засвідчує Словник мови Шевченка 1964 р. [Мозер 2012, с. 75]. Як видно із записів П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка, у східнополіському говорі в аналізованих словоформах були поширені [o] та [і], так само в сучасній східнополіській говірці хут. Мотронівка Борз. р-ну: *по'к[o]йна* (3), але *спо'к'[i]їно*, *неспо'к'[i]їно* (2) (2009 р.). Отже, на збереження *o в мові П. О. Куліша та його діалектного оточення могла впливати книжна традиція.

²⁴ Пор.: у першодруку П. О. Куліша «Хмельницина» 1861 р. *o збережено в закритому складі антропоніма *Кривнось* (Хм. 63) проти двох *Кривонісь* (Хм. 62, 63).

графема *yo*, імовірно, відповідає вимові голосного неоднорідного творення (*вуоль, здруокъ, скуолько*).

У Словникові за ред. Б. Д. Грінченка в односкладових іменникових словоформах здебільшого надано перевагу секундарному [i] (*війт, війтенко; зріст, ківш, кіт, міст, плід, рік, сіль, сніп*; однак *дім і дом*), нерідко з ілюстраціями з фольклорних текстів ЗОЮР; численні варіювання виявлено у відбитті рефлекса *i* в багатоскладових словах, напр.: *двійко і двойко; заздрісний і заздросний; збіжжя і збожжя; пакосний і пакісний; рівчак і ровчак; сморід і смород; спокій і спокой*, хоча *спокійний, спокійнісінський* [Сл.Гр.].

Однією з типових позицій, у якій *o змінився в [i] за загальною фонетичною закономірністю, є позиція в новому закритому складі суфікса *-ов-*: *батьківський, гвинтівка, верхівка* [ІФ 1979, с. 281]. У фольклорних записах П. О. Куліша відбито тільки словоформи із суфіксом *-ів-*: *Жидівку, Жидівочко, Жидівська, Жидівський, Жидівському, Жидівську; Пилипівкою; у Киселівці*; у Б. Д. Грінченка – переважно з *-ив-*: *Жыдивська, Петривку, Пылыпивка (2), попивна, церковку*.

Рефлекси */о/ в закритому складі повноголосних структур

Фонетичну закономірність зміни [ō] в [i] в українській мові ускладнювали деякі додаткові умови. Так, у повноголосних звукосполученнях *-оро-*, *-оло-* в одних словах [o] в закритому складі змінюється в [i], а в інших – зберігається: *борода – борід – борідка, голова – голів – голівка*, але *сорока – сорок, колода – колод, мороз, холод*. Дуже часто на зміну [o] в [i] в повноголосних звукосполученнях накладалися наслідки дії аналогії, чим, наприклад, викликано перехід [o] в [i] у формі називного відмінка однини іменників чоловічого роду *поріг, оборіг, моріг, сморід*, наголос яких сталий (за аналогією *до рога – ріг, носа – ніс*). Виникнення [i] з [o] в іменниках жіночого роду *доріг – доріжка, корів – корівка* також зумовлено аналогією [ІФ 1979, с. 279–280].

Етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка в повноголосних структурах фіксують *o* та *u* – *безголовье, ворить* [Грінченко 1895, с. 240, 293]; Сл.Гр. без варіантів подає *безголов'я* та *поріг* (I, с. 38; III, с. 344), однак паралельно пропонує *смород і сморід* (IV, с. 160); показово, що в реєстр Сл.Гр. без варіантів внесено *Запорожжя, запорожський* (II, с. 84). За спостереженнями М. А. Жовтобрюха, «голосний [i] на місці [o] в повноголосі староукраїнські

писемні пам'ятки зрідка засвідчують, починаючи з другої половини XVII ст. /.../ мова народних пісень і дум у XVII – поч. XVIII ст. ще не знала в такій позиції голосного [i]: *Запорожжя, запорозький*» [ІФ 1979, с. 281].

Рефлекси */о/ в анлауті

В українській мові перед секундарним [i], що поступово розвинувся в новому закритому складі з етимологічного [o], закріпився протетичний [w]: *він, вітчизна, вітця, вітчим, вікно, вільха, вівса, вістря, вісь*. Староукраїнські пам'ятки з найдавніших часів відбивають уживання протетичного [w] перед *o [ІФ 1979, с. 305]. У північних, особливо лівобережнополіських говірках, зовсім не розвинені протетичні звуки [Жилко 1966, с. 143].

В етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка відбито *винь* (хоча можливе *она*), а також *въ вичи, овса* [Грінченко 1895, с. 130, 136, 246].

Рефлекси */о/ в префіксі та прийменникові від (др. *отъ*)

У давньоруській мові паралельно з *отъ* (йому в сучасній українській літературній мові закономірно відповідає *від*) був уживаний *от*, у якому *o не мав фонетичних умов для зміни на українській секундарний *i*. Писемні пам'ятки староукраїнської мови переважно фіксують варіант *отъ* (*от*) з одзвінченим приголосним *одъ* (*од*), значно рідше *від*. Східноукраїнські письменники (І. Котляревський, Т. Шевченко, А. Метлинський) теж уживали кілька варіантів цього префікса-прийменника *од* (*от*) і *від*, хоча перший з них переважав [ІФ 1979, с. 284–285].

За спостереженнями М. А. Жовтобрюха, у північних говорах поширений префікс-прийменник *од* [ІФ 1979, с. 284], високу частоту його вживання в цьому ареалі підтверджують і сучасні спостереження 2009 р.; у записах П. О. Куліша не зафіксовано жодного *від*: *од* (17), *одбива́ли, оддали́, одписа́ли, одсилае́, одчині́ти* (2), *одчі́нятя, поодбира́ли* (3) [ЗОЮР]; етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка на тлі *од* засвідчують поодинокі *вид*: *видь* (2), *видмова, видусиль, одь* (3), *одвернеця, одвичатыме, одказуе, одказують* (5), *одкаснулась, одкынеця, одрубавъ, одстае, отжахнулысь, ошатнувся, отшатнувся* [Грінченко 1895].

Рефлекси */о/ в префіксах *ві-, ді-, зі-, обі-, пів-, під-, піді-, по-, про-, розі-* та прийменниках *вві (уві, ві), зі, наді, переді, піді.*

У префіксах *до-, по-, про-* етимологічний [о] закономірно змінився в [і] перед складом з колишнім зредукованим [ъ] і [ь] у слабкій позиції: *діждати* (← *дожъдати*), *пішли* (← *пошьли*), *прірва* (← *прорърва*) [ІФ 1979, с. 283]; у решті позицій [о] зберіг своє питоме звучання: *порина́ти, дотика́тися, хоча пірну́ти, діткнутися* від *ро+гьп-, до+тък-* [Шевельов 2002, с. 772]. В інших префіксах [і] з [о], а також [і] з [ъ] є невмотивованим з фонетичного погляду, оскільки виник за аналогією: *дістати* (← *достати*), *пізнати* (← *познати*), *зібрати* (← *зобрати* ← *събърати, избърати*), *обізвати* (← *обозъвати* ← *объвати*). Крім того, як зауважує Ю. В. Шевельов, «якщо у складі префікса був **ь**, то в позиції перед складом зі слабким ером він переходив в **о** (*зозла* від *съ зъла*). Усі ці форми з **і** та з **о** вступили у співгру між собою, внаслідок чого звук **і** поширився на чималу кількість слів... а відтак і на префікси та прийменники з кінцевим звуком **ь**...» [Шевельов 2002, с. 772]. У префіксі *піді-* голосний [і] в першому, відкритому, складі розвинувся за аналогією до форми префікса-прийменника *під-* (з *подъ*). Відповідний фонетичний процес поширився й на прийменники, співвідносні з префіксами своїм звуковим складом: *зі мною, наді мною, піді мною* [ІФ 1979, с. 283].

У записах П. О. Куліша зафіксовано префікси *во-, зо-* (у *вовторникъ, зоставсь*), *пі-* – *по-* (*пійди́* і *пойди́*), *підо-* (*підождіте*); у префіксах *пів-, під-* та прийменникові *під* стабільно відбито [і]: *півъ-золото́го, півтора́;* *під* (2), *підпиха́ли, підхожда́е* [ЗОЮОР]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка відбито префікси *ви-* – *во-, ди-* – *до-, пи-* – *по-, рози-, розі-* і безальтернативно *зи-*: *визьмешъ – возьмы* (3), *возьме, візьмутъ; дийшла – дойдуть, дошли; диждешся; зигнувшись; пишла, пишли, пишло, пишовъ – пойдешъ; поймаешъ, познала; розилле, розійшлась;* у префіксі й прийменникові *під* зафіксовано **и** та **у**: *пидъ, пидвивъ, пидйихали, пидперлы* (2), *пидписавя, по пудъ* ‘попід’; **и** в префіксі *пів-*: *півничъ, півночъ* [Грінченко 1895].

Рефлекси */e/ в новоутвореному закритому складі

У лівобережнополіських говірках відповідно до давнього [e] в нових закритих складах, що виникли після занепаду зредукованого ь, тобто перед м'якими приголосними, поширена фонема /je/: *n'ieч*, *кіс'iel'*; після м'яких приголосних перед твердими, тобто відповідно до давнього [e] в наголошених нових закритих складах, які утворилися після занепаду зредукованого ь, наявні лабіалізовані неоднорідні голосні переднього ряду: [y̞], [y̞e], [y̞u], [y̞i], наприклад: *n'юдк*, *n'юдс* 'ніс' (несла), *n'уєс*, *n'уїс* (*n'уїс*) [Жилко 1966, с. 151]. Після шиплячих (*ж*, *ч*, *ш*) та *й* давня фонема *e* в наголошеній позиції перетворилася в *o*, а отже, після занепаду зредукованих підпала тим процесам трансформації в дифтонги, що й давня фонема *o*: *'жуо́нка*, *'шуо́сти*, *пчуо́л*, *на чуо́м*, *кра'йуо́у* та ін. [Жилко 1958, с. 21].

У фольклорних записах П. О. Куліша відповідно до **e* в наголошеному закритому складі зафіксовано переважно *i*: *ведмі́дь*, *жі́нку* (5), *кралéвський*, *лі́дь* [ЗОЮР, с. 55, 58–60]; у ненаголошеному – *e*: *междо́ собо́ю*; пор. у відкритому складі: *межі́ очи*, *межі́ плечи*; *повтека́ли* (2) [ЗОЮР, с. 53–54, 61, 63]; у Б. Д. Грінченка рефлекси **e* позначено як *e*, *и*, *o*, *іо*: *віо́зь*, *жи́нка* (5), *жи́нки*, *жи́нкою*, *жи́нци*, *жи́нко*, *жи́нками*, *ка́минь*, *ме́жь ны́мы*, *пони́сиши*, *те́кла*, *у́тьо́къ*, *че́рипья* [Грінченко 1895].

Рефлекси */ě/ в наголошеній та ненаголошеній позиціях

У багатьох випадках у літературній мові й у південно-західному та південно-східному наріччях відповідником давнього *ě* (ѣ) виступає голосний [i]. У північних говорах рефлексія [ě] відбиває зв'язок з наголошеною чи ненаголошеною позицією. Зокрема, у лівобережнополіських говірках відповідно до давнього *ě* в наголошеній позиції поширена фонема /je/: *в'iéра*, *д'iéд*, *н'iéна*, у ненаголошеній – монофтонги [e] чи [и]: *ле́са*, *бе́да*, *де́док*, *ме́шок* [Жилко 1966, с. 151; ІФ 1979, с. 241–242].

У «Записках о Южной Руси» де, як уже було відзначено, П. О. Куліш відбиває риси говору Сосницького повіту вибірково²⁵, рефлекси **ě* в

²⁵ П. О. Куліш звертає увагу читача на те, що в говірках Сосницького пов. «звукъ ѣ произносится... почти такъ, какъ въ Великороссіи, а не за і», як передає упорядник відповідно до загальної малоросійської вимови [ЗОЮР, с. 46].

наголошеній позиції графічно передано здебільшого через *i*: у *Білій Цёркві* (2), *Білуу Цёркву*, *Білоі Цёркви*, у *Верхоліссі* (2), *віри*, *вітеръ*, *гнівъ*, *гніватьця*, *горілки* (2), *горілку*, *горільці*, *гріхъ*, *діду* (2), *діти* (3), *дітьми* (5), *залізни*, *лісомъ*, *літъ*, *місто*, у *неділю* (2), *пішого*, *річъ*, *річкою*, *річку* (2), *річці* (5), *світъ*, *світлого*, *хлібъ іли*, *цілий*, *чоловіка*; *e* та *и* виявлено в окремих словоформах: *ре́ки* (наз. відм. множ.); *ви́чний*, *підри́завъ*; у ненаголошеній позиції рефлекси **ě* графічно передано як *e* та *i*, причому переважає *i*: *діди́*, *діла́ми*, *ділі́ти*, *ліса́ми*, *обіднівъ*, *пішого-пішени́ці*, *проспіва́ють*, *сіда́е*, *січову́ю*, *смія́тьця*; *бежі́ть*, *меша́йте* (2), *песко́мъ* (2) [ЗОЮР].

У записах Б. Д. Грінченка рефлекси **ě* графічно передано здебільшого через *и*: *бидна* (2), *биле*, *видьма*, *до*, *на вику* (3), *витеръ*, *не видаемъ*, *говивъ*, *говить*, *горилку*, *гниваетесь*, *диватымешъ*, *дивчыни*, *дивчата*, *дивчыноньку*, *дидъ*, *дидови*, *прадиды*, *дилытысь*, *диты* (3), *дитвора*, *диткы* (3), *диточкамы*, *гнизда*, *заквитчаный*, *зацвите*, *злпывъ*, *на зустрічъ*, *йидуть*, *йилы*, *пойивъ*, *съ колина*, *крипкый*, *лизуть*, *лисы*, *лито*, *мисто*, *обидать* (2), *мирку*, *перемиряты*, *писку*, *пихотою*, *поспишае*, *повыбигалы*, *ричко* (3), у *ричци*, *на свити*, *свичокъ*, *сивъ*, *сидало*, *сидалы*, *слиды*, *снигъ*, *спивае*, *стрилець*, *стрине*, *стривши*, *сусидъ*, *сусида*, *тило*, *хлібъ*, *не чипайте*, *чоловикъ* (6); набагато менше – через *ѣ*: *желѣзный*, *издѣлавъ*, *каницѣ*, *надѣта*, *пры нуждѣ*, *послѣднихъ*, *на паласѣ* ‘на полосі’, *свѣчки* (наз. відм. множ.) (2), *усѣхъ*; у поодиноких прикладах – через *e* та *i*: *зачепыть*, *причепка*, *причепкы*, *крепкий*, *устреливъ*, *гріе*, *сміюця* [Грінченко 1895].

Репрезентанти /о/ та /а/

Явище акання, тобто реалізації ненаголошеної фонемі /о/ в голосному [а], українському вокалізмові, крім частини говорів північної діалектної групи, не властиве. Більше того, «історично акання було чужим українській мові як такий» [Шевельов 2002, с. 116]. Воно поширене лише на північній території лівобережнополіських та спорадично, головним чином, на північно-східній території правобережнополіських говорів [ІФ 1979, с. 287]. Т. В. Назарова дослідила, що акання утворює суцільний ареал у говірках північної Чернігівщини, частково Сумської та Київської областей [Назарова 1977, с. 213]. На цій підставі Ю. В. Шевельов виділяє три зони акання: північночернігівську, північносумську та чорнобильську [Шевельов 2002, с. 116].

Поліські діалекти щодо відбиття ненаголошеного [o] неоднорідні. Північно-східному регіону властиве акання недисимілятивного типу, тобто вживання на місці ненаголошеного [o] звука [a].

У «Записках о Южной Руси» П. О. Куліш відзначає, що «говорь Сосницького уѣзда отличается произношеніемъ *o* на *a* (напр. вмѣсто *коня́*, тамъ говорятъ *каня́*)...» [ЗОЮР, с. 46], однак у ненаголошеній позиції відбиває переважно [o]: *багáта, небагáто, дáрмо, коза́къ, козаки́, козака́хъ, комиша́хъ і комішники, манасті́ръ, Овра́мъ, Олексій, Олексія* [ЗОЮР]. В етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка зафіксовано [o] та [a]: *багато (2), гарячий, гончаря, гончари, горилкы, грабокъ, дарма, канцѣ, Лазоръ (2), монастырь (3), зъ монастыру, у монастыри, павозачка, на паласѣ* ‘на полосі’, *прогоняты, хазяйинъ, хазяйина, хазяйину, хазяйка* [Грінченко 1895].

Рефлекси */i/

Деякі говірки (переважно південно-східні) замість [и] як сподіваного рефлексу давнього українського *i* приблизно у двох десятках слів мають [і]. До них належать зокрема ті лексеми, що ввійшли до літературної норми: *спра́вді, до́сі, па́ні, оліве́ць, завірю́ха, пері́стий, хіба́* [Шевельов 2002, с. 849]. Карта АУМ № 102 (I) у східнополіських говірках перед відповідником давнього *i* відбиває переважно тверді [т], [д], [с], [з], [н] (*‘[с]ин’її, ‘[т]ихо, ‘[н]ива*); записи діалектного мовлення – здебільшого м’який [з’], зокрема, у слові *зима*²⁶, причому в ЗОЮР П. О. Куліша графема *и*, імовірно, позначає [и], а в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка, навпаки, – [і]; м’який [т’], як-от у фольклорних записах П. О. Куліша: *брати́ку* [ЗОЮР, с. 71].

Карта АУМ № 20 (I) та інші діалектні джерела свідчать, що в цих говірках давній [і] після губних рефлексується як [и], [и^і], [і], [і^и]²⁷. Записи П. О. Куліша відбивають *и* (імовірно, [и]): *витае; збирай, збирались, набиравъ, прибирае; письменниі* [ЗОЮР, с. 48, 53, 59, 67, 76–77]; матеріали Б. Д. Грінченка – *и* (імовірно, [і]): *прывиталась; забирае, збиралысь, розбираты* [Грінченко 1895, с. 137, 138, 293].

²⁶ Напр.: *зимою, пани* (2) [Грінченко 1895, с. 80, 81, 252]; *з’[i]’ма, з’[i]’мн’а*, але *на’з[и]’мок; [ц’]іх, [ц’]ім, [ц’]імі* [Гладкий 1928, с. 111, 137]; *з’[i]’тп’äjä* [Курило 1924, с. 79]; *з’[i]’мкы* [Говори 1977, с. 191, 192]; *з’[i]’му* (3), *з’[i]’моју* (3) і *з’[i]’’моју* (2009 р.).

²⁷ Напр.: *’в[и]’лки, ’м[и]’лиі, ’б[и]’ти; ’в[и]’лк’и, ’м[и]’ліі, ’б[и]’т’* [АУМ]; *’м[и]’лі* (дієслово) [Говори 1977, с. 191]; *м’[и]; не ро^аб’[и]’ли, ро^аб’[и]’ли, ро’б’[и]’ли; ’див’[и]’мос’* (2009 р.).

Ще на поч. ХХ ст. орфографія української преси відбивала [i] в коренях **-бир-**, **-мир-** (*збираються, набирає, вимірання*), а також у *зіма, письменник*, причому останні, на думку М. А. Жовтобрюха, зумовлені впливом південно-східної вимови; разом з тим були відомі написання *зіма, зимні, письменників, письменство, умирає, витати*; систематичними були хитання між [i] та [и] у *хіба і хиба* [Жовтобрюх 1970, с. 80]. Сл.Гр. як тотожні пропонує *зіма* та *зіма*, однак *зімівля, зимний, зимній, зимно, зимовник*, переважно безальтернативно фіксує *вітати, вітання; письменний*; лексеми з коренем *бір-* (*відбрати, добрати, забрати, забіратися, збрати, збіратися, обрати, перебрати, пробіратися, підбрати, убіратися*, але як рівнозначні *розбирати й розбрати*) [Сл.Гр.].

Приставні голосні [i], [o]

Приставні голосні найпоширеніше функціонують у північному та в південно-західному наріччях. Серед форм з приставними голосними переважає приставний [i], який виник за аналогією до слів з давнім *i* (*іржати*). Найширше він уживаний у східнополіських говірках (*ig'rat', ig'ruша* 'груша'), що відображено в мові художньої літератури (у творах П. Куліша, Марка Вовчка, С. Васильченка, І. Манжури, Б. Грінченка) [Матвіяс 2004, с. 22]. Однак, Г. П. Півторак відзначає, що в названих говірках домінує приставний [и] [Півторак 1988, с. 183]. Приставний [o] виник у деяких лексемах ще на давньоруському ґрунті – на початку слова перед сонорними, після яких занепав зредукований: др. *лъжа, мъшаникъ* → укр. *олжа, омшаник* [Півторак 1988, с. 181].

Записи П. О. Куліша відбивають приставний [и] переважно після приголосного: *вінь изиськавъ; мужикъ исхотівъ; Гордій изъ Ядутъ; давай изъ ёго*; на початку речення: *изняли, ище* (2); подекуди після голосного – *прийде изъ Верховісся* [ЗОЮР]; матеріали Б. Д. Грінченка – після приголосного: *та й иззивъ; Богъ исъ святымъ Петромъ; стовпъ изъ шапкою; разомъ изъ нею; глузують исъ такихъ; ище*; частотні також альтернативні приклади: *выскочить съ собаки; гуляй съ хаты; хочъ съ колина; ище* (3); після паузи: *ище*; після голосного: *а изъ съ ханшей молодою; поламалы ий сокыры* [Грінченко 1895].

Реалізація м'якості /л'/

У частині північних діалектів, зокрема лівобережнополіських, поширений особливий вияв /л/ – [l'], що більш помітно виступає перед [е], [и] та перед іншими голосними, а також коли закриває склад перед приголосними: *л'ист, л'ихо, л'уг, ц'ин'ил'но, стеб'ел'це, д'ал'ше* [Жилко 1966, с. 64]. За свідченнями карти АУМ № 125 (I), у східнополіських говірках перед приголосним постає [л']: *мел'ник*; у всіх говорах I тому АУМ лексеми *сильний, скільки, більше, стебельце* відбито з [л'], зрідка також з [л'] та [л].

У багатьох говорах української мови ХІХ ст. – поч. ХХ ст. перед приголосним вимовляли так званій «середній» [л'] (набагато ближчий до твердого, ніж до м'якого приголосного), цим зумовлене його різне позначення (через л та ль) у тогочасній правописній практиці, що відбила й орфографія української преси [Жовтобрюх 1963, с. 52, 96; Жовтобрюх 1970, с. 83]. Етнографічні матеріали П. О. Куліша відбивають, імовірно, [l'] перед приголосними: *білшу, волни люде, началники, Полці, Полцу, Полцака́ми, постоя́лцівъ, Хмелні́цький, Хмелні́цького, Хмелні́щини*, а також *вольні́шъ, горі́лці* [ЗОЮР, с. 49–77].

Опозиція /р/ – /р'/

Помітна особливість поліського консонантизму – стверділий [r] унаслідок депалаталізації, що охопила північну діалектну групу української мови. «Приклади вживання стверділого *r'* у давньоукраїнських пам'ятках трапляються перед *a* й особливо перед *u*, а в деяких випадках і перед *ь* та *i'*» [Шевельов 2002, с. 250]. У позиції перед колишнім [ь] у середині слова процес депалаталізації [r'] поширився на всі українські говори, однак у кінці слова [r'] ствердів лише в північних та більшості південно-західних говорів [ІФ 1979, с. 317]. У позиції перед [о] з етимологічного [е] та секундарного [е] з [ь] м'якість [r'] зберігається (*загорьований, трьох, чотирьох*), крім північних та деяких південно-західних говорів (*загорований, трох*) [ІФ 1979, с. 318]. За спостереженнями Т. В. Назарової, у північних говорах іменники з кінцевим [р], тобто з диспалаталізованими основами, здебільшого оформлені за типом твердих основ: *бури^і, зори^і* [Назарова 1964, с. 54].

Карти АУМ (I) та записи діалектного мовлення у східнополіських говірках у позиціях перед [a], [a] з давнього [e] та в кінці слова засвідчують [p] і [p'], перед [o] із секундарного [e] з [ь] та в кінці складу – переважно [p], перед [y] – тільки [p]. Зокрема, в етнографічних матеріалах П. О. Куліш фіксує твердий [p] – передфлексійний, у кінці слова та складу: *кобзарь, господарями* (3), *лагерами, жидь-рандарь* (3), *жиди-рандара* (7), *жиди-рандари* (8), *горкимь*; [p] і [p'] перед [a] та перед [a] з *e: *бурякивь, вечеравь, повечерай; рясна, рятавали*; [p'] перед [o] із секундарного [e] з [ь]: *трёхь* [ЗОЮР]; у записах Б. Д. Грінченка в кінці слова відбито [p']: *бондарь, гончаря, гончари* (2), *kozyрь, комарь* (2), *комари, писарь* (3), *поштарь*; [p] і [p'] перед [a] та перед [a] з *e: *вечеряты, домиравсь; рясный, ратуй, ратувати*; перед [y] – твердий [p]: *дручкомь* [Грінченко 1895].

Свідчення Словника за ред. Б. Д. Грінченка переконують у неусталеності літературної норми щодо реалізації /p/ – /p'/ у різних фонетичних умовах²⁸. Українська періодика XIX ст. – поч. XX ст. відбиває значні розбіжності в реалізації фонемі /p/ в абсолютному кінці слова, а також у кінці складу: східноукраїнська преса майже послідовно подає м'який приголосний [p'], що відповідає його вживанню в говорах південно-східного наріччя; західноукраїнська – переважно [p], як це властиво й більшості говорів південно-західного наріччя [Жовтобрюх 1963, с. 51, 89, 150; Жовтобрюх 1970, с. 85].

Твердість / м'якість шиплячих

У частині південно-східних говорів шиплячі **ш, ж, ч** продовжують зберігати колишню м'якість перед **а < *e** на стику морфем – кореня й флексії, а перед **а < *а** диспалаталізувались: *ло'ш'а, ве"дме"ж'а, д'і'ч'а, кур'ч'а, во'ни 'суш'ат', де"р'ж'ат', во'лоч'ат', то'лоч'ат'*, але *ду'ша, ме"жа, 'миша, 'сажа* тощо. Ці говори творять доволі компактний ареал й охоплюють частину

²⁸ У реєстр «Словаря української мови» як рівнозначні внесено *границя* й *грянция, грянчитися, грянничий, катряга* й *катрага, комора* і *коморя, рямтя* = *рям'я* = *рамтя* – з прикладами з мови творів П. О. Куліша з [p']; *бряма* й *брама, ряма* й *рама*; без варіантів – *вечеря; міряти, мірятися* (/p/ - /p'/ перед [a]); як тотожні – *крякати* й *кракати, ратувати* й *рятувати* (/p/ - /p'/ перед *e); як рівнозначні – *грук* = *грюк, грюкати; заверюха* й *завірюха; крук* і *крюк, кручок* і *крючок; румати* й *рюмати* (/p/ - /p'/ перед [y]); як паралельні або рівнозначні – *базарь* і *базар, бровар* і *броварь; кушнирь* і *кушнір* – приклад з мови П. О. Куліша: *кушнірі*; безальтернативно – *вівчарь, -ря, господарь, -ря, звір, -ра, -ру* і *звірюватий, пор. вихриватий* і *вихрюватий; каптур, -ра, кобзарь, -ря, крамарь, -ря, лицарь, -ря, монастирь* і *манастирь, огер, -ра, орандарь, -ря, писарь, -ря, псалтирь, -ря, пращур, -ра; рицарь, -ря, царь, -ря, чуприндирь, -ря* – приклади з мови П. О. Куліша: *вихрюваті, звірювата, кобзарю, крамарю* (/p/ - /p'/у позиції кінець слова) [Сл.Гр.]

лівобережнополіських діалектів, причому поширення м'якого **ч'** у словоформах *во'лоч'ат'*, *то'лоч'ат'* помітно більше, ніж **ш'** у структурі *ло'ш'а* [Залеський 1977, с. 70]. За спостереженнями С. П. Бевзенка, пом'якшена африката [ч'] як варіант фонем /ч/ у сучасних східнополіських говірках постає спорадично (*крич'ат'*, *курч'ат'*) [Бевзенко 1980, с. 74]. Відповідно до карт АУМ № 122–123 (І), у східнополіських говірках перед *a <*ε* поширені [ш] і [ш'] (*ло'[ш]а* і *ло'[ш']а*), [ч] і [ч'] (*во'ло[ч]ат'* і *во'ло[ч']ат''*); у записах П. О. Куліша відбито тільки тверді [ж], [ч] (*державъ, ніччу*) [ЗОЮР]; у матеріалах Б. Д. Грінченка, за єдиним винятком, виявлено тверді [ж], [ч], [ш] (*закричать, лежать, у куцахъ, але стырчатъ*) [Грінченко 1895].

Діалектну вимову (поширену в південно-східному наріччі) палаталізованих шиплячих перед [а] засвідчує мовно-літературна практика сучасників П. О. Куліша і Б. Д. Грінченка (Є. П. Гребінки, Панаса Мирного, І. С. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, А. Ю. Кримського), таку вимову відбивають також періодичні, здебільшого східноукраїнські видання ще на початку ХІХ ст. [Жовтобрюх 1963, с. 51, 93; Жовтобрюх 1970, с. 86; Залеський 1977, с. 92; Тимошенко 1979, с. 121].

Рефлекси *dj в дієслівних формах. Вторинний звук *ǰ* в іменних формах. Рефлекси *g

У північних та в частині південно-західних говорів у дієслівних утвореннях і формах зберігається давній, колись спільноруський, *ǰ < dj* (*буǰу, сиǰу, хоǰу, саǰати, саǰають, виіǰати, виіǰаю, виіǰають* тощо) [Тимошенко 1979, с. 115], причому в східно- та середньополіських діалектах переважають форми із /ж/ [ІМ 1978, с. 341]. Спільнослов'янський [dz] із [g] ще в ранній період втратив проривний компонент і змінився в [z], хоча, імовірно, цей процес поширився в південно-західних говорах пізніше, ніж в інших давньоруських діалектах. У сучасній українській мові [dz] відомий у низці слів: *дзвін, дзвіниця, дзвоник, дзвонити* [ІФ 1979, с. 321]. На припущення Ю. В. Шевельова, «переважна частина українських слів зі звуком *ǰ* належить до питомої лексики. Щоправда, все-таки існує група слів зі звуком *ǰ*, що явно мають чужомовне походження» [Шевельов 2002, с. 799]. Праслов'янський проривний звук *g* у південних давньоруських говорах, на основі яких

сформувалася українська мова та деякі південно-західні говори білоруської мови, перетворився у фрикативний *ʝ*. У подальшому артикуляція *ʝ* зазнала змін у напрямі пересунення назад його місця творення, унаслідок чого він через різні проміжні варіанти перетворився у фарингальний звук *h* [Півторак 1988, с. 128–129].

У записах П. О. Куліша зафіксовано [ж], [жд]: *випровожаєвъ, знахождає, нахождали, вхождає, підхождає, прихождає, ухождає*; [дз]: *дзвонили, задзвонять* [ЗОЮР]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка – [зʝ], [зж], [ж], [ʝ]: *поприйизджалы, выйизжає, розйизжає, понагыжувавъ, похожає, прылагоджено, сыжу, уджыгне*; [з]: *звиницы* [Грінченко 1895].

Численні паралелізми в реєстрі Словника за ред. Б. Д. Грінченка²⁹ переконують у неусталеності літературної норми щодо позначення африкат [ʝ] та [ʝ]. За спостереженнями П. Д. Тимошенка, «наше письменство до кінця ХІХ – початку ХХ ст. було досить чутливим до відображення діалектних рефлексів *д, т, з, с, з j* у дієсловах. Нова західноукраїнська літературна продукція, починаючи від «Русалки Дністрової» 1837 р., усталює *буджу, сиджу* і под. Східноукраїнські автори³⁰, у тому числі й П. Куліш, у мові якого є деякі риси північного наріччя, пишуть звичайно *бужу, сижу*... З кінця ХІХ – початку ХХ ст. варіанти із *ʝ* поступово стають загальнолітературними» [Тимошенко 1979, с. 115–116]. М. А. Жовтобрюх відзначає, що й на поч. ХХ ст. не було єдності в уживанні африкат [ʝ] і [ʝ], іноді в тому самому періодичному виданні: відповідно до [ʝ] часто писали *ж*, а відповідно до [ʝ] – *з*; у дієсловах із [зд] звук [з] не завжди змінювався на [ж]: *поприїжджали і виїжджати, роз'їзжались, приїзжі* [Жовтобрюх 1970, с. 84–85].

²⁹ Як рівноправні фіксує *аже = адже* – приклад із «Чорної ради» до *аже; бжола, бжоляник = бджола, бджоляник; джерело, джерелястий і жерело, жерелатий; джижчати і дзижчати; джміль і чміль; джума = чума; жгут = джгут; догоджати і догожати; збан = дзбан; звеніти = дзвеніти; звін = дзвін, зеркало = дзеркало; суджений і сужений; чура = джура; похожати = походжати; саджати і сажати; без варіантів – виряжати, вицідити, -джу, від'їжджати, доїжджати, дзитарі, дзюркотіти, осаджувати, понаїжджати, приїжджати, приїжджий, присусіджуватися, провозжати; роджати* – приклад з мови П. О. Куліша; *розгладжувати, споруджувати, споряджати* [Сл.Гр.].

³⁰ До таких авторів П. Д. Тимошенко відносить і Т. Г. Шевченка. В опорі на спостереження О. Н. Синявського, учений зауважує, що Т. Г. Шевченко відповідно до **dj* писав винятково *ж*: *блужу, нужу, сижу, посижу, хожу, похожу, прихожу, похожає, виїзжать, доїзжачі, поїзжане, посажене* [Тимошенко 1979, с. 116–117]. М. А. Жовтобрюх послідовне написання *ж* для позначення приголосного української мови з *dj* у дієслівних формах поетичних творів Т. Г. Шевченка пояснює як відсутністю в українській орфографії сталої традиції передавати в усіх позиціях африкату *ʝ* буквосполученням *дж*, так і діалектною основою Шевченкової мови [Жовтобрюх 1962 а, с. 54–55].

Асимілятивні зміни приголосних у префіксах, прийменниках та в інших позиціях

До найістотніших фонетичних ознак української мови відносять збереження опозиції приголосних за глухістю – дзвінкістю у визвучі та в позиції перед наступним глухим приголосним і нейтралізацію цього протиставлення перед дзвінкими приголосними [Залеський 1977, с. 53]. Зазначена риса є наслідком регресивної асиміляції, що найповніше охопила прийменники та префікси: загальною фонетичною нормою стало вживання *с* (*іс*) і *рос* перед глухими та *з* (*із*), *роз* перед дзвінкими й голосними (*с хати, списати, розписати*, але *з даху, з армії, збирати, роздати*); запровадження прийменника та префікса *од* (< *от* ← *отъ*) в усіх позиціях, зокрема, й перед глухими. Не набула загального поширення асиміляція дзвінких [б], [д], [з] у прийменниках та префіксах *без, через, під, об* [ІФ 1979, с. 206–207].

Записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок широко засвідчують асимілятивні зміни приголосних у префіксах та прийменниках. Зокрема, у записах П. О. Куліша явище оглушення зафіксовано не тільки перед глухим, а й перед дзвінким: *сь половиною; сь жовтимъ і зь жовтимъ*; не засвідчують оглушення конструкції *зь того, зь тоски; розказувать* (2) [ЗОЮР, с. 49]; етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка непослідовно відбивають асимілятивні зміни в прийменниках та префіксах: *сь коліна, сь кымъ* (2), *сь полу, сь своїми, сь своїмъ, сь собаки, сь тиломъ, сь тіейи, сь тый поры, сь хаты* (2), *сь хлибомъ, сь хлопцями, сь чумакомъ, исъ такихъ; зь келіи, зь плечъ, зь чымъ, изъ шапкою, зь шынку; безъ тебе; розказуе, розказувавъ, россівсь, розходячысь, розчеркнувся – розчавляє* [Грінченко 1895].

У поліських та в південно-східних діалектах, а також у значній частині подільсько-волинських говорів південно-західних діалектів зворотна частка *с'а* перетворюється на *-ц'* при збігу з попереднім *-т'*, на який закінчується дієслово: *біт'ц'а, мирит'ц'а, с'міјат'ц'а* чи *біц':а, миріц':а, с'міјац':а* [Бевзенко 1980, с. 127]. Діалектні джерела, зокрема й записи Б. Д. Грінченка та П. О. Куліша, підтверджують зазначену рису в східнополіських говірках: *благословитьця* (2), *валятьця, озоветця* [ЗОЮР]; *виясницця, вбуваця, збалакаюця, достуницця, несеця, несущця* (2), *одвернеця, перехрыстыця, сміюця, сердюця* [Грінченко 1895].

Протеза

У низці українських говорів у слов'янських за походженням словах голосні не можуть уживатися на початку слова, у цій позиції вони прикриваються протетичними приголосними, якими найчастіше бувають *в, г, й* та зрідка *л* [Залеський 1977, с. 76]. Протетичний [в] розвинувся в українській мові перед [у]: *вуж, вус, вухо, вулиця, вулик, вузол, вугіль, вузько*; перед секундарним [і] з *о: *він, вітчизна, вітця, вітчим, вікно, вільха, вівця, вівса, вістря, вісь*; перед [о] в іменникові *огонь*. Протетичний [j] засвоєно лише в окремих словах і тільки в деяких північних діалектах: *јулиця, јасакор, јоврам, јіволга, јіскра*. Фарингальний [г] у функції протетичного закріпився в значно меншій кількості слів, ніж [в]: *Ганна, горіх, гострий*; у вигуківих *гайда, га, гикати* та ін. [ІФ 1979, с. 304–306]. Найбільший ареал поширення має протеза в слові *гострий*.

Карти АУМ (І) та записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок паралельно засвідчують відсутність протези та протезовані форми з [в], [г], [j], а також гіперизми з [в]³¹, зокрема, записи П. О. Куліша відбивають *ухомь* і *юлицею* [ЗОЮР, с. 52]; етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка – *вузьку, вузьки; юлицю* (2) [Грінченко 1895, с. 236, 238–239, 243];

Численні паралелізми в Словникові за ред. Б. Д. Грінченка засвідчують відсутність у ХІХ ст. твердої літературно-писемної традиції в передачі протетичних [в], [г] та [й]³².

Епентеза

У північному наріччі в дієслівних формах *піду, підеш, підемо, підете, підуть* як прослідок кореневого *і* вживають нескладовий [і] (*'n'ійду*,

³¹ Напр.: *'[у]хо, '[у]са, [у]з'кий, [у]ж* і *'[в]ухо, '[в]уса, [в]уз'кий; [в]уж; '[в]улиц'а, '[г]улиц'а, '[й]улиц'а* та *'[у]лиц'а; '[о]стри(й) і '[в]остри, '[г]острий; [а]'р'іх і [о]'р'іх* [карти АУМ № 136–139, 141–142, І]; *па[у]'тина, па[у]'т'іноју; '[А]н:а і '[Г]ан:а; [у]лиц'у, по [у]'л'ічному; ого'н'ок, 'коло ог'н'у; у [в]арм'іжі, [В]ух'та* 'місто Ухта' (2009 р.); *[в]уж, '[в]ужу, [в]у'жіє, [в]у'жуд'ю, [в]у'жиха* [Говори 1977, с. 146–147]; *[о]'гон', [о]'р'ішок, па[у]'к, па[у]'тин'н'е, [у]хо, [у]ши, [у]си, [у]'гол'л'е, [у]з'ко, [у]з'ун'ка, [у]'зир; [г]арбуз, '[г]улиц'а, '[г]остри* [Гладкий 1928, с. 113, 116–118].

³² У реєстр Словника як рівнозначні внесено *вулиця = гулиця = юлиця; вогник = огник, вогнище = огнище, вогонь = огонь, вогняний і огняний = огненний; вутка = утка; гординський = ординський; гурба = юрба; острый = гострий, осаул = осавул; крутиус = прудиус = прутивус* – приклад із «Чорної ради»: *прудиус; уж = вуж; узько = вузько; ус, ұса і вус, вуса; уста і вуста; ухо = вухо*, однак безальтернативно зафіксовано *гаркебуз, гаспед і гаспид; джавур та отчизна, отчизний* – з ілюстраціями з мови П. О. Куліша [Сл.Гр.]

'n'ійдеш, 'n'ійдемо, 'n'ійдете, 'n'ійдуть). «Зазначені форми засвідчувалися літературною мовою ХІХ ст., проте сучасна літературна мова їх не допускає. Числівникові форми *третій, двічі, тричі* в говорах північного наріччя вживаються із вставним [й] (*t'рейт'і, д'в'ійчі, т'рийчі*), що відбито в мові художньої літератури ХІХ ст. (П. Куліш)» [Матвіяс 2005 б, с. 37]. Карти АУМ (І) та записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок засвідчують як вставний [й] у дієслівних та числівникових формах, так і випадний постпрефіксальний [й]³³. Зокрема, у записах П. О. Куліша з епентичним [й] зафіксовано *трейття, трейтю* [116, с. 58, 63]; *пійти, пійди, пійде, пійдемъ, пійдешъ, пойди і пішли, пішовъ*; без [й] – *винявъ, нанявъ, приняла, вишли, приде і прийде, пришовъ, пришли* [ЗОЮР]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка паралельно відбито *третій, двичи, тричи* та *трейтій* [Грінченко 1895, с. 141, 234, 245].

Словник за ред. Б. Д. Грінченка як тотожні пропонує дієслівні і числівникові словоформи з епентичним [й] та без нього, а також дієслівні словоформи з постпрефіксальним та випадним [й]³⁴.

³³ Напр.: *'n'іде, 'n'іде^м(о) і 'n'і[й]де, 'n'і[й]дем(о), 'ни[й]де, 'ни[й]дем(о); 'но[й]де, 'но[й]дем; т'рет'ії і т'ре[й]т'і(ї), т'ри[й]ч'і, д'в'і[й]ч'і* [карти АУМ № 116–117, П]; *'n'ідеш, пош'ла, по'шоў, 'n'їдеш і по[й]ду, 'пѣг[й]деш, 'n'у[й]деш; при[й]шла, п'ри[й]де, при[й]шла, до^а[й]шла, 'дѣг[й]деш, до[й]шоў і 'вишла, при'шоў, пришла, н'ід'їш'ла, прин'а'ла, прима'ка; у т'рет'ом, т'рет'ого* (2009 р.); *пришли, при'ти і 'ви[й]шоў, за[й]шоў; 'но[й]д'ем; ѱ т'ре[й]т'ум клас'і* [Говори 1977].

³⁴ Напр.: *вийняти і виняти; дойняти і доняти; зайняти і заняти; перейняти і переняти, пійти = піти, пойняти = поняти, прийняти, приняти* – приклад із «Чорної ради» П. О. Куліша: *приняв; двійчи = двічі; трейтій = третій, трийчи = тричі* [Сл.Гр.].

МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ В ЗАПИСАХ П. О. КУЛІША ТА Б. Д. ГРІНЧЕНКА

Морфологічні особливості східнополіських говірок вивчали Ю. Ф. Карський [Карский 1898], В. М. Ганцов [Ганцов 1928], П. Д. Гладкий [Гладкий 1928], О. Б. Курило [Курило 1924], П. А. Росторгуєв [Росторгуев 1927], О. Н. Синявський [Синявський 1934], Ф. Т. Жилко [Жилко 1950, 1953, 1955, 1958, 1966], В. М. Брахнов [Брахнов 1960 а, 1960 б], М. Г. Железняк [Железняк 1988; Железняк 1989 а, 1989 б] та ін.

Морфологічну будову східнополіського говору характеризує низка ознак, найважливішими з яких є: паралельне вживання форм іменників, прикметників, порядкових числівників та деяких займенників в ор. відм. одн. з флексіями *-оју*, *-ої*; паралелізм закінчень *-е*, *-и* в наз. відм. множ. іменників із суфіксом однинності *-ин-* (*сел'áne* – *сел'áни*, *болга́ре* – *болга́ри*); збереження давнього закінчення *-е* з подовженим м'яким приголосним перед ним в іменниках сер. роду типу *зілля* в наз. відм. одн. (*вес'jél':e*, *з'jél':e*, *ліст':e*); уживання флексій *-у* (*-ю*) в дав.-місц. відм. іменників II відміни однини; опускання [н] у непрямих відмінках предметно-особового займенника з прийменниками (*до jóго*, *з jім*); поширеність вказівних займенників *сей*, *с'áја*, *сéје*; інфінітивного формотворчого суфікса *-т'* при дієслівній основі на голосний (*брат'*, *знат'*); суфікс *-ова-* в дієсловах подовженої дії (*купова́т'*, *целова́т'*); сполучники *да*, *да ї* (*даї*), *дак* [Бевзенко 1980, с. 203, 205; Жилко 1966, с. 155–156].

Форми іменників II відміни називного-знахідного відмінка множини

У сучасній українській мові група іменників чоловічого роду із сингулятивним суфіксом *-ин-* в однині, що належала до *-ǫ-* основ, має форми наз. відм. множ. на *-и*, хоча в багатьох говорах, зокрема й у низці південно-східних, збережено також давні форми цих іменників з флексією *-е* [Бевзенко 1960, с. 78–79]. У низці поліських говорів поширені форми наз. відм. множ. з флексією *-е* від іменників чоловічого роду із суфіксом *-ин-*: *сел'áne*, *цига́не*, *громад'áne*, *мешча́не*, *л'úде*, *сус'їде* та ін. [Бевзенко 1980, с. 103].

За свідченнями карт АУМ № 217–218 (I) та записів діалектного мовлення, у східнополіських говірках в наз. відм. множ. іменники II відміни здебільшого мають закінчення *-и*, хоча відомі також форми на *-а*, *-е* та *-і*³⁵, зокрема, у записах П. О. Куліша відбито *люде*, *Полоняне* [ЗОЮР, с. 61, 62, 77], у Б. Д. Грінченка – *люде* [Грінченко 1895].

Сл.Гр. як тотожні пропонує *татари* й *татарове* (IV, с. 249); без варіантів – *люде*, *сусіди* (II, с. 388; IV, с. 231). П. Д. Тимошенко спостеріг, що закінчення *-е* в іменниках чол. роду із суфіксами *-ин-*, *-ар-* і тепер інколи трапляється в давніших зразках усної народної творчості та письменства, а також у білоруській і російській мовах [Тимошенко 1968, с. 152]. В. О. Винник відзначає, що форми множини іменників II відміни типу *міщане*, *дворяне*, *бояре*, *люде* відбито в мові творів І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемівського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. О. Куліша [Винник 1977, с. 136]. На поч. ХХ ст. ці форми є так само вживаними, що, зокрема, засвідчує мова української періодики [Жовтобрюх 1970, с. 98].

Іменники II відміни середнього роду однини

У літературній українській мові й у більшості говорів, зокрема в південно-східних діалектах і в частині південно-західних (у подільських і карпатських говорах), в іменниках типу *знаниє*, *житиє* поширилася флексія *-а* [Бевзенко 1960, с. 66]. У поліських говорах у наз.-знах. відм. іменників II відміни сер. роду одн. відповідно до східнослов'янського закінчення *-ьје* (*-jǫ-* основ) широко вживане закінчення *-е*: *жит'':e*, *кл'оч'':e*; в ор. відм. одн. в іменниках типу *знання*, *життя* зазвичай наявна флексія *-ем*. Унаслідок прогресивної асиміляції приголосні [т], [д], [н], [с], [з], [л], [ш], [ж], [ч] перед *-ьје* після занепаду *ь* подвоїлися, хоча в поліських діалектах можливі форми й без подовженого приголосного: *жит'':e*, *кл'оч'':e* [Бевзенко 1980, с. 98; Жилко 1966, с. 77].

Як свідчить карта АУМ № 205 (I), у східнополіських говірках у наз. відм. одн. іменників сер. роду на *-ьјо-* поширені флексії *-а* (*ш'час'т'[a]*, *ве'ц'іл':[a]*) та *-е* (*ш'час'т'[e]*, *ве'ц'і(ї,е)л':[e]*); записи П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка відбивають тільки *-е*: *жа́лованне* [ЗОЮР]; *безголовье*, *здвѣженье* [Грінченко 1895]

³⁵ Напр.: *сел'ан[e]*, *громад'ан[e]*, *циган[e]*, *м'ішчан[e]*, *л'юд[e]* і *сел'ан[u]*, *громад'ан[u]*, *циган[u]*, *м'ішчан[u]*, *л'юд[u]*, а також *л'юд'[i]*; *сус'ід[e]*, *сус'ід[u]*, *сус'ід'[i]*, *са'с'їд[u]*, *са'с'їд'[i]* [карти АУМ № 217–218, I]; *л'юд[a]*, *л'юд[e]*, *л'юд[u]* (2009 р.).

Форми давального та місцевого відмінків іменників II відміни однини

У сучасній українській мові в дав. відм. одн. в іменниках чоловічого роду всіх основ – *-ǫ-* (*-jǫ-*), *-ǫ-*, *-ї-* та *-н-* – дуже поширилася флексія *-ові* (*-еві*), тобто флексія іменників колишньої *-ї-* основи. Цю флексію здебільшого мають іменники назви живих істот, але в багатьох говорах (у південно-західних діалектах та в більшості південно-східних говорів) вона широко вживана також в іменниках – назвах неживих предметів, і, навпаки, у низці говорів (у північних діалектах та в північній частині середньонадніпрянських говорів) флексію давального однини *-у* (*-ю*) вживають і в іменах власних, у назвах істот узагалі [Бевзенко 1960, с. 37, 40]. Форми місц. відм. одн. на *-ові*, *-еві* широко представлено в літературній мові й у південно-східних діалектах від назв істот; південно-західні діалекти часто мають такі форми й від іменників – назв неживих предметів [Бевзенко 1960, с. 46–47].

У більшості північних діалектів української мови, зокрема східно- та середньополіських, дав. та місц. відмінки одн. колишніх *-ǫ-* (*-jǫ-*) основ не набули закінчень *-ові*, *-еві*: *б'ат'ку*, *кон'у*, *вол'у*, *др'угу*; *на л'од'у*, *на дуб'у*, *на кон'у* [Жилко 1966, с. 79; Самійленко 1964, I, с. 117, 124, 126–127].

За свідченнями карт АУМ (I), у східнополіських говірках іменники чол. роду переважно колишніх *-ǫ-* та *-jǫ-* основ у дав. відм. одн. та іменники в місц. відм. одн. (*дуб*, *ліс*) мають тільки закінчення *-у*; записи діалектного мовлення підтверджують поширеність *-у* в дав. та місц. відм., однак сучасні спостереження (2009 р.), записи П. Д. Гладкого та Б. Д. Грінченка засвідчують також флексію *-ові*. Зокрема, у записах П. О. Куліша в дав. відм. відбито тільки флексію *-у*: проза – *Богу молитвця*; пісенна творчість – *козаку*, *мужику* [ЗОЮР]; у Б. Д. Грінченка в дав. відм. зафіксовано як флексію *-ові* – *дідови*, *ковалеви*, *чоловикови*, так і флексію *-у* – *дякону*, *попу*, *чорту*; у місц. відм. – *-і*, *-у*: *на дуби*, *на коню* [Грінченко 1895].

Від 30–40-х рр. ХІХ ст. закінчення дав. відм. однини *-ові*, *-еві* (у західноукраїнських виданнях – *-ови*, *-еви*) закріпилося в літературному вжитку, така ситуація зберігалася й на поч. ХХ ст.; у зазначений період це закінчення разом з *-і* та *-у* часто вживали в місц. відм. [Жовтобрюх 1963, с. 88, 91; Жовтобрюх 1970, с. 96–97].

Іменники III відміни

В українській літературній мові всі іменники III відміни, незалежно від походження, у род., дав. і місц. відм. одн. мають нормативне закінчення -*i*: *тіні, сталі, галузі, кості, ночі, матері* [Матвіяс 1971, с. 155]. С. П. Самійленко відзначає: флексія -*i*, що виникла внаслідок впливу іменників з основою на -*jā*-, є порівняно новою. Так, у південно-східних, північних, частково і південно-західних говорах процес заміни флексії -*u* (← др. -*u*) флексією -*i* (← -*ǫ*) здійснюється протягом трьох-чотирьох століть і не завершився й донині³⁶ [Самійленко 1964, I, с. 145–147]. Природно, що архаїчні форми з -*u* засвідчено мовою художніх текстів Т. Г. Шевченка, Л. І. Боровиковського, М. Л. Устияновича, В. І. Самійленка, Панаса Мирного, П. А. Грабовського, а найбільше – мовою західноукраїнського письменства. У літературній мові ще донедавна (до правопису 1933 р.) у род. відм. одн. в іменниках на -*ть* із попереднім приголосним (*радості, смерті*) та в кількох окремих випадках (*осени, соли, крові, любові, Русі*) флексія -*u* відповідала орфографічній нормі. На сьогодні залишки давніх форм збережено лише в деяких прислівниках *восени, безвісти, почасти* [Тимошенко 1968, с. 155–156.].

У сучасних північноукраїнських говорах немає єдиної флексії род. відм. одн.: уживані як паралельні або як такі, що переважають в окремих говірках, а то й в окремих населених пунктах, то флексія -*u*, то флексія -*i* – *ночі, в'істи, т'іни, соли, л'убові, але й ночі, в'істі, т'ін'і, л'убов'і*» [ІМ 1978, с. 113]. На картах АУМ № 190–191 (I) у східнополіських говірках у род. відм. одн. іменник *сіль* (колишньої -*ǫ*- основи) відбито переважно з флексією -*i*; *ніч* – з -*i* та -*u*; у записах П. О. Куліша – -*i* в одиничних *крові і печалі* [ЗОЮР, с. 52]; у Б. Д. Грінченка – паралельно -*u* та -*i*, напр.: *грязи, памети; осены, смерты, солы; твоїй матери; ночи* (род. відм. одн.), *въ ночи; коло, до печи* [Грінченко 1895].

³⁶ Давні форми родового відмінка однини на -*u* поширені в південно-західних українських діалектах (*веселости, кості, масти, постели*), говорах Вінниччини (*соли, папороти*), віднаходяться в багатьох південно-східних та північних діалектах, де вони звичайно виступають паралельно з формами на -*i* [Бевзенко 1960, с. 54].

Особові займенники

Предметно-особовий займенник *він, вона, воно, вони* внаслідок дії закону відкритого складу й перерозкладу основ у непрямих відмінках після прийменників набув приставного *н*. У лівобережнополіських говірках особові займенники після прийменників не набувають *н*: *до їїї, з їім, коло їог'о, на їом'у* [Жилко 1966, с. 86, 155].

Карти АУМ № 226, 228 (I) та записи діалектного мовлення свідчать, що в східнополіських говірках займенники *він і вона* в знах. та ор. відм. одн. після прийменника здебільшого не набувають приставного *н-*, зокрема, у записах П. О. Куліша на тлі *въ, изъ, коло ёго, одъ ихъ* виявлено одиничне *зь нимъ* [ЗОЮР, с. 46–49, 52]; у Б. Д. Грінченка в займенниках після прийменників відбито *н-* та *ј-*: *у, въ його (4), на його, на йому, къ йимъ, зъ ихъ; въ нейи, изъ нею, пидъ нею, зъ, межъ ними (2), зъ, за нимъ (3), по нимъ* [Грінченко 1895].

Неособові займенники

В українських говірках варіанти займенника *цей, ця і сей, ся, се* поширені неоднаково. Варіанти із *с-* є первісними, варіанти із *ц-* новіші, властиві переважно південно-східним діалектам. Доволі послідовно *ц* постає у формах *оцей, оця, оце*, що спричинено умовами їх виникнення (з *отсей, отся, отсе*). У частині північних говорів поширені займенники *сеї, се (с'еїе), с'а (с'аїа)*, що відомі в більшості південно-західних діалектів і зрідка трапляються в південно-східних [Жилко 1958, с. 28].

Карти АУМ № 229–231 (I) та записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок засвідчують паралелізм форм із *с-* та *ц-*. Зокрема, у записах П. О. Куліша на тлі *се (3), сей, сёго, сій, сією, сі* відбито одиничне *оце* і жодного *це* [ЗОЮР]; у Б. Д. Грінченка паралельно зафіксовано *сей, сього (3), сую, се (6), сійі і цей, це (4), ци (2); оце (4), оцихъ* [Грінченко 1895].

За спостереженнями П. Д. Тимошенка, більшість наддніпрянських письменників 1-ї пол. XIX ст. вживали майже винятково *сей, ся, се*: І. П. Котляревський, Є. П. Гребінка, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (але зазвичай у них відбито *оцей, оця, оце*); таке використання *сей, ся, се* в тодішньому письменстві не набагато відставало від діалектного стану речей [Тимошенко 1969, с. 109]. Сл.Гр. пропонує як рівнозначні *цей, ця, цяя, це, цее* та *сей, ся, сая, се, сеє* (IV, с. 112, 427); без варіантів – *отсей, отся, отсе* (III, с. 77).

Членні нестягнені та короткі форми прикметників і займенників

Серед прикметників у північних говорах поширені повні – нестягнені й нескорочені – закінчення наз. відмінка множ. для всіх родів (*д'обриїє син'и, баг'атиїє с'ела, р'удниїє с'естри*), проте присвійні прикметники мають здебільшого коротку форму (*б'ат'кови ч'оботи, дочч'ини д'їети, м'аччини сподн'ици*) [Жилко 1966, с. 90]. У поліських діалектах у членній нестягненій формі виступають зазвичай вказівні займенники *цей, той: сей, с'аја, с'еје, с'іје, с'іји, той, таја, тоје, теје, тїје, тїји* та ін. [Бевзенко 1980, с. 123].

Діалектні джерела засвідчують значну поширеність нестягнених прикметникових та займенникових форм на східнополіському мовному просторі. Зокрема, у записах П. О. Куліша найбільше нестягнених прикметникових та займенникових форм відбито в народнопоетичних зразках: проза – *письменниї, святииї і святе; самее*; пісенний фольклор – *Білую Церкву, великую (2), первую, Січовую, малиї, мостивиї (6) та мостивиїмь, рідниї; тую (2)* [ЗОЮР]. Етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка відбивають членні та стягнені форми прикметників і займенників: *быстрая, глыбокая, другии, мазепская, поганыйи, проклятыйи, пресвятыи, пресвятую, святая, святую, слиее, чубатее, широкая; сюю, сійи, сее, тая, тее, тую, тые; бидна, биле, глыбока, довги косы, дрибни, йлютували нехрещены, свята, шырока; други одказуютъ, се, та, така, це, ци, яки* [Грінченко 1895].

За спостереженнями П. Д. Тимошенка, у письменників дожовтневого періоду в наз.-знах. відм. множ. прикметників, дієприкметників і порядкових числівників твердої групи ще дуже часто виступає *и* (графічно *ы*). Це *ы* було майже обов'язковим у нестягнених формах (*повныи, билыи, рябыи, четвертыи* тощо), також у присвійних прикметниках (*батьковы, Петровы* й под.), лише після *г, к, х* писали зазвичай *и* (або й *і*): *другии, другии* тощо. Написання з *ы* мали міцний діалектний ґрунт і були даниною давнішій книжній традиції, а також знаходили підтримку в російському письменстві [Тимошенко 1971, с. 203]. Показово, що записи східнополіських говірок – від ЗОЮР до сучасних спостережень – засвідчують *-и* в стягнених

прикметниках³⁷; так само діалектні джерела підтверджують **-и** в присвійних прикметниках, зокрема, її паралельноз **-і** фіксують карти АУМ 244–245 (І), **-и** відбито також у записах Т. В. Назарової та П. Д. Гладкого та ЗОЮР П. О. Куліша³⁸.

Ступені порівняння прикметників та прислівників

У сучасній українській мові вищий ступінь порівняння зазвичай твориться за допомогою суфіксів **-иш-** (< **-ьиш** < **-jьs-**) та **-иш-** (< **ьиш** < ***-ējьs-**): *більший, менший, новіший, добріший* [Бевзенко 1960, с. 219]. У говорах української мови найбільш поширений суфікс вищого ступеня **-иш-**, який у північній частині лівобережнополіських говірок набрав вигляду **-ієиш-**, **-ейиш-**, **-ійиш-**: *добрієиши, ми'л' ієиши, широч'єиши, гладч'єиши, чорн'ійиший, скоріійиший* [Жилко 1966, с. 91; Бевзенко 1980, с. 114].

Карта АУМ № 247 (І) та записи діалектного мовлення засвідчують у східнополіських говірках у вищому ступені порівняння прикметників і прислівників суфікси **-ейиш-**, **-ійиш-**, **ієиш**, **-иш-**, **-иш-**³⁹, зокрема, у записах П. О. Куліша відбито *вольнійишъ, тіснійише* [ЗОЮР, с. 77]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка – *труднійишъ і раднійиший* [Грінченко 1895, с. 98, 295].

П. Д. Тимошенко спостеріг, що «у нашому письменстві часів Шевченка й після нього (у Галичині ще й на початку ХХ ст.) в прикметниках і прислівниках вищого й найвищого ступенів порівняння часто зберігався суфіксальний **-й-** (*білійиший, найбілійиший*), що має реальний ґрунт по говірках і тому підтримувався й давнішими книжними традиціями» [Тимошенко 1971, с. 204]. М. А. Жовтобрюх відзначає поширеність суфікса **-ійиш-** у мові західноукраїнської преси – від ранньої публіцистики (з кінця 40-х рр. ХІХ ст.) до поч. ХХ ст.; на відміну від галицьких та буковинських періодичних видань, у східноукраїнській періодиці паралельно з **-ійиш-** уживався також суфікс **-иш-**, іноді «траплявся в цій функції» суфікс **-иш-** [Жовтобрюх 1963, с. 146; Жовтобрюх 1970, с. 105–106].

³⁷ Напр.: *волни* 'вільні', *вражи, добри, залізни, одкрити, оксамитни, повинни, повни, стареньки* [ЗОЮР, с. 62, 65–79]; *нехрещени* [Грінченко 1895, с. 136]; *р'асн[и], роз'дзв'ан[и]* [Гладкий 1928, с. 99, 113]; *'гарн[и], 'добр[и], чу'ж[и]* [карти АУМ № 243, І]; *аб'рубан[и], ду'бов[и], 'очи зак'рит[и], к'рашин[и], палат'н'ан[и], пра'с'ан[и], 'ра[д]и, хви'л'ончист[и]* [Говори 1977, с. 194–195]; *ба'гат[и], 'жоут[и], пови'б'іл'уван[и], к'рит[и], здо'ров[и], моло'д[и], ста'р[и], т'іх'возн[и]; б'іл'[и], полот'н'ан'[и], 'ситцевен'к'[и]* (2009 р.).

³⁸ Напр.: *'бат'ков'[и] і 'бат'ков[и]; 'материн'[и] і 'материн[и]* [карти АУМ № 244–245, І]; *'ма'чин[и]* [Говори 1977, с. 147]; *'вожков[и]* (зуби), *'хлоп'ов[и]* [Гладкий 1928, с. 109, 121]; *батькови* [ЗОЮР, с. 77–78].

³⁹ Напр.: *б'іл'[иш]иї, добр'[иш]иї і б'іл'[ієи]и(ї), б'іл'[ієї]иш(ї), добр'[ііи]и(ї), здо'р'ов'[ейи]и, [карта АУМ № 247, І]; 'ви[и]є, крас'ів'[иш]а, 'сам'і ста'р'[иш]і, труд'н'[иш]а* (2009 р.); *ба'гат[и]и* [Говори 1977, с. 145].

Форми інфінітива

Сучасній українській мові, як літературній, так і більшості її говорів, властиві форми інфінітива на *-ти* (< *-ти*). Діалектні форми на *-т'*, *-т*, що виникли внаслідок редукції кінцевого *-и*, широко знані в північних діалектах та в низці південно-східних говорів [Бевзенко 1960, с. 339]. У лівобережнополіських діалектах інфінітив дієслів після голосного основи зазвичай закінчується на *-т'* (*робі́т'*, *писáт'*), але інфінітиви, основа яких закінчується на приголосний, мають безваріантні форми на *-ти* (*рості́*, *везті́*, *мо́кти*), також поширені інфінітиви з наголошеним *-ти* (*іти́*, *дойти́*) [Жилко 1966, с. 145; Бевзенко 1980, с. 126–127].

Карта АУМ № 250 (I) та записи діалектного мовлення різних років відбивають значну поширеність інфінітивних форм на *-т'* на території східнополіських говірок; в етнографічних матеріалах П. О. Куліша в пісенному фольклорі на тлі 21-го інфінітива з *-ти* відбито тільки два з *-ть* (*бу́ть*, *одда́ть*), у прозовому тексті – винятково форми з *-ть* [ЗОЮР]; у Б. Д. Грінченка – паралельно форми з *-ти* / *-ть*, хоча переважають останні (25:36) [Гринченко 1895].

Зворотні дієслова та дієслівні форми

3-ї особи однини I дієвідміни

У поліських та південно-східних діалектах, а також у значній частині подільсько-волинських говорів південно-західних діалектів зворотна частка *с'а* нерідко скорочується в *-с'* перед голосним, на який закінчується дієслово: *бі́тис'*, *мири́тис'*, *с'мі́я́тис'*, але *бі́у́с'а*, *мири́у́с'а*, *с'мі́я́у́с'а* [Бевзенко 1980, с. 127]. У дієсловах 3-ї особи однини I дієвідміни (колишнього III класу) у частині говорів відбулося стягнення закінчень. Це характерна риса багатьох південно-східних говорів, а іноді й інших діалектів [Жилко 1966, с. 97].

Карти АУМ № 258, 265 (I) та записи діалектного мовлення засвідчують у східнополіських говірках паралелізм повних і коротких дієслівних форм, зокрема, у записах XIX ст. переважають короткі на *-с'* та повні – 3-ї особи однини на *-є*, причому серед коротких здебільшого зафіксовано *нема* й рідше – *зна*: у записах П. О. Куліша відбито короткі форми на *-сь* та повні *-є* (*знає*, *питає*, *посилає*, *сідає*), закономірність порушують три форми на *-ся*, послідовне

нема й одиничне *Бо́г же зна* проти *Бо́г зна́є* [ЗОЮР]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка переважають короткі форми із *-сь* – 59 (*-сь*) : 13 (*-ся*) та повні з *-є* – 36 : 16 (серед неповних – здебільшого безальтернативні *нема* (10) та *бува* (2), одиничні *балака*, *блука*, *зна*, *лита*, хоча також *знає* (2), *литає*, *пытає*) [Грінченко 1895].

П. Д. Тимошенко пише, що «варіанти *зна*, *пита* виникли внаслідок відпадиння ненаголошеної флексії *-є*, очевидно, порівняно недавно, про що свідчить відсутність її в наших давніших пам'ятках і відносно рідше вживання в усній поетичній мові, ніж у мові звичайній розмовній; причому з часом кількість її зростає і в народній поезії, особливо на побутові теми» [Тимошенко 1979, с. 118].

Форми дієслів 1-ї особи множини

У 1-й особі множини в дієсловах усіх дієвідмін на всій території поширення української мови наявна флексія *-мо*, проте в лівобережнополіських, як і в південно-східних та південно-західних діалектах, у ненаголошеній позиції вона може скорочуватися в *-м*: *ро́бим*, *берéм*, *зна́јем*, *несéм* [Бевзенко 1980, с. 134].

Карти АУМ № 260, 264 (I) та записи діалектного мовлення у східнополіському ареалі паралельно фіксують повні та короткі форми, однак короткі мають більшу поширеність⁴⁰.

Дієслівні суфікси *-ова-* та *-ува-*

На українському ґрунті значного поширення набули ітеративні дієслова із суфіксом *-ува-* (< *-ова-*), який може ускладнюватися суфіксом *-ов-* (*-ов-* + *-ува-* > *-овува-*) [Бевзенко 1960, с. 354]. Суфікс *-ова-* має відносно обмежену діалектну базу – поширений тільки в північному наріччі та в карпатських говорах південно-західного [Матвіяс 2005 в, с. 6]. За Ф. Т. Жилком, у лівобережнополіських говірках у дієсловах недоконаного виду (як у

⁴⁰ Більшість коротких форм відбивають, зокрема, сучасні записи 2009 р. – 32 (*-мо*) : 42 (*-м*); так само переважно короткі форми фіксують спостереження О. Б. Курило [Курило 1924, с. 81] і тільки короткі – Б. Д. Грінченка, Т. В. Назарової [Грінченко 1895; Говори 1977], а також пісенний фольклор, записаний П. О. Кулішем – *будемь*, *не маемь*, *можемь*, однак у прозовому тексті на тлі коротких трапляються поодинокі *говоримо*, *їдемо*, *ходимо*, *калауримо*, *стреляємо* [ЗОЮР, с. 50, 53, 70, 76, 78]; у П. Д. Гладкого й на картах АУМ (*не^(w)с[е^(w)мо]*, [*не^(w)семо*] і *не^(w)с[ем]*, *не^(w)с[ом]*; *хо^(w)д'[ім]*, *хо^(w)д'[ом]*, [*бе^(w)ром]*, [*не^(w)сом]*) паралельно відбито повні та короткі форми [Гладкий 1928, с. 108, 129; АУМ № 260, 264, I].

білоруській і російській мовах) уживаний суфікс *-ова-*: *старц'ов'ат'*, *в'ишентав'ат'*, *адв'їдават'* [Жилко 1966, с. 93–94].

Діалектні джерела з території східнополіських говірок засвідчують дієслівні форми з *-ова-* та паралельно з *-ува-*, зокрема, у записах П. О. Куліша паралельно зафіксовано дієслівні форми з *-ова-* / *-ува-*: *прописували*, *прописувавъ*, *росказувать* (2); *заорандовали* (3), *козаковали*, *паївали*, *рятовали* [ЗОЮР, с. 49, 55, 57–58, 63]; у записах Б. Д. Грінченка в дієсловах відбито суфікс *-ува-*, проте в прикметниках можливий *-ова-*: *ночувавъ* (2), *росказувавъ*; *выноватъ*, *дураковатый* [Грінченко 1895, с. 80-81, 230, 233].

За спостереженнями П. Д. Тимошенка, письменники 1-ї пол. ХІХ ст. і деякі пізніші ще здебільшого вживали *-ова-* (І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, Й. М. Бодяньський, П. О. Куліш), також перші збирачі й видавці усної народної творчості – М. А. Цертелєв, М. О. Максимович, І. І. Срезневський, на що почасти могла впливати і стара книжна традиція; проте старі м'які варіанти суфікса ці письменники вживали рідше за новотвір *-юва-*, що, на переконання науковця, відповідало реальному станові говірок [Тимошенко 1973, с. 172]. Мова української періодики підтверджує, що до сер. ХІХ ст. ще не сформувалася літературна норма щодо вживання дієслівного суфікса *-ува-*, однак уже преса к. ХІХ – поч. ХХ ст. засвідчує сталу норму вживання цього суфікса з [у], а не з [о] [Жовтобрюх 1970, с. 175]. Т. Г. Шевченко був одним із перших авторів, хто почав надавати перевагу варіантам *-ува-*, проте редактори, переписувачі та видавці Шевченкових творів нерідко виправляли поетові *-ува-*, *-юва-* на *-ова-*, *-йова-* [Тимошенко 1973, с. 172–173].

Сполучник

Сполучник *да*, успадкований з праслов'янської мови, у давньоруській виконував функцію єднального, однак уже в староукраїнських пам'ятках він є рідко вживаним. Натомість в українських грамотах ХV ст. доволі широко відбито праслов'янський сполучник *та* [ІМ 1978, с. 451; Бевзенко 1960, с. 394]. Сполучники *да*, *дак* засвідчує мова творів І. Е. Некрашевича, Ганни Барвінок, Л. І. Глібова, П. Г. Тичини [Жилко 1958, с. 35–36]. Сл.Гр. як рівнозначні подає *да* й *та*, *так* і *дак* (I, с. 353, 356; IV, с. 243).

У лівобережнополіських говірках відповідно до сполучників складних речень *але, та* літературної мови поширені сполучники *да, да ї (даї), дак*: *Ж'арко гор'ит', да н'ічого вар'ит'*; *Ми б куп'алис', дак х'олодно* [Жилко 1966, с. 156]. Записи діалектного мовлення різних років у східнополіських говірках паралельно засвідчують *та, так* і *да, дак*, проте останні мають більшу функціональну активність. Так, записи П. О. Куліша в прозовому тексті фіксують *да, дак* і *так*: «*Да старшині треба було погонича, такъ вінъ изиськавъ того хлопця да й нанявъ на годъ*»; «*...а въ Чепіги синъ и онукъ письменні, дакъ вінъ одъ їхъ де-що чувавъ, да й почавъ розказувать*»; у народних думах – *да*: «*Якъ одъ Кумівщини да до Хмельнищини, Якъ одъ Хмельнищини да до Брянщини, Якъ одъ Брянщини да й до сєго жь то дня*» [ЗОЮР, с. 46, 48–49, 56]; в етнографічних матеріалах Б. Д. Грінченка відбито *да, дак* і *та*: *Воды не льй да дручкомъ не бый, дакъ йому й вику не буде!*; *Зайихавъ за Дунай та й додому не думай; И не радъ за гарячий каминь, да треба обиручь!*; *Правда, та щербатенька; Якъ на скору робыця, дакъ слипее родыця* [Грінченко 1895, с. 233, 235, 236, 241, 247].

У сучасній українській мові допустові сполучники *хоч, хоча, хоть* є найширше вживаними. Староукраїнські пам'ятки засвідчують сполучник *хотя* та його варіанти *хотяй, хоть*, а з XVI ст. – *хоч, хоча* [ІМ 1978, с. 463]. Давні сполучники відомі в ареалі східнополіського говору: їх фіксують сучасні спостереження – *хот'*, *хо'т'а* (2009 р.), записи Т. В. Назарової [Говори 1977, с. 195], П. Д. Гладкого [Гладкий 1928, с. 141], О. Б. Курило [Курило 1924, с. 83] – *хот'*; етнографічні матеріали П. О. Куліша відбивають старі і нові дієслівні форми, з якими генетично пов'язаний сполучник *хоч* (*хоча, хоть*) [ІМ 1978, с. 463]: *хоть як хочъ; де хотя прожить* [ЗОЮР, с. 55, 62, 69].

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте обопільний зв'язок діалектології та етнографії.

2. Обґрунтуйте значущість «Записок о Южной Руси» П. О. Куліша та «Этнографических материалов...» Б. Д. Грінченка як історико-мовних документів, визначте їх місце у джерельній базі інформації про східнополіський говір. Чи можна віднести збірники П. О. Куліша і Б. Д. Грінченка до писемних пам'яток?

3. Установіть спільне й відмінне між етнографічними записами діалектного мовлення XIX ст. (П. О. Куліша, Б. Д. Грінченка) та фіксаціями діалектного матеріалу (принагідними; відповідно до програми, питальника; записування тексту діалектного мовлення) діалектологами XX–XXI ст.

4. Назвіть фонетичні риси східнополіського говору, відбиті у фольклорних матеріалах П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка.

5. Назвіть морфологічні риси східнополіського говору, відбиті у фольклорних матеріалах П. О. Куліша та Б. Д. Грінченка.

6. Порівняйте риси, відбиті в ЗОЮР та «Этнографических материалах...», із сучасними рисами східнополіського говору. Зробіть висновок про динаміку або, навпаки, сталість визначальних східнополіських рис.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1

За етимологічними словниками з'ясуйте походження виділених голосних і приголосних у наведених нижче словах.

Відповідно до кожного слова випишіть праслов'янські форми (псл.); якщо слово запозичено, зазначте мову-джерело і мову-посередницю; до кожного фонетичного явища подайте історичні коментарі; порівняйте з російськими відповідниками):

- *біль, віз, кукіль, моріг, вільха, вітчизна, від, кінець, лікоть;*
- *дьоготь, лід, між, камінь, курінь, берег, воєвода, коренити, меч;*
- *глотка, гриміти, кров, кривавий, брова, чорнобривий;*
- *білий, відро, дід, діти, горіх, кріпацтво, ледве, ліс, мішок, мішати;*
- *гибіти, кинути, киснути; зима, лихо, мило, мир;*
- *багато, гончар, калач, монастир; будяк, буряк, кожух, зозуля, онук;*
- *імла, імлистий, іржа, іржавий, іржати;*
- *вівця, вікно, вуж, віддати; горіх, гострий; вулиця: діал. гулиця, юлиця, вулиця.*

Завдання 2

Укажіть (з історичними коментарями), яким говорам властиві наведені морфологічні форми:

- ① *сел'ане, циг'ане, громад'ане, мешч'ане, л'уде, сус'іде;*
- ② *жит':е, 'з'іл':е, 'з'іл':ем, зн'ан':е, зн'ан':ем, кл'оч':е, нас'ін':е, с'н'едан':е; зе"мл'оју, ме"ж'оју, пше"н'иц'оју;*
- ③ *'бат'кові(и), бр'атові(и), кон'еві(и) і ко'н'ові(и), д'убові(и); у 'л'ісові(и), на д'убові(и), кон'еві(и) і на ко'н'ові(и), на л'од'ові(и); по пол'ох, по л'іс'ох;*
- ④ *б'ідности, кр'ови, л'уб'ови, м'атери, н'очи, п'ечи, с'оли, т'іни;*
- ⑤ *дв'і б'аб'і, дв'і вікн'і, три жец'и (жец'и), дв'і слов'і, чо'тири душ'і;*
- ⑥ *до жеј'і, з жеј'у, з јім, коло јог'о, на јом'у, до, на, у јіх;*
- ⑦ *с'аја, се, о'се, сеј, с'о'го, с'іх; отс'еј, отс'а, отс'е;*

⊗ үс'аки, одн'и; моло'ди, па'гани, ста'ри, труд'ни і д'обриє син'и, баг'атиє с'ела, р'уодниє с'естри; с'ују, 'сеје, т'аја, т'еје, т'ији;

⊙ б'іл' іґиши(ї), добр' іґиши(ї), скор' іґиши(ї), чорн' іґиши(ї);

⊘ зна, д'ума, сл'уха, гра, пит'а; вон'и б'іж'ут, м'очут, к'урут; старц' ов'ат', в'ішента'ват', адв' іґдават'; в'ін р'обе, х'оде, пр'осе.

Завдання 3

З наведених нижче текстів випишіть і прокоментуйте східнополіські фонетичні та морфологічні риси⁴¹.

С. Макове, Шосткинський район

Пушкар Варвара Павлівна, 1925 р.н., освіта 7 класів

Про рушники

(А ви рушники вишивали ?) о / рушни'к'і в'іши'вал'и / 'ши'или / і божни'к'и' / і на і'кони / і рушни'к'и' / а с'еї'час ја не з'нају ўже 'в'ідно / у'же рушни'к'и' ў нас не ў 'мод'і / 'може дес' / ну ў нас у'же / не'ма н'ї' ў 'кого рушни'к'іў // (Ну, є те, що вашими руками вишите ?) ої / ја не в'іш'и'вал'а / як ја мо^агу ска'зат' / шо ја / ја не в'іш'и'вала // (Мати вас не вчила чи у вас не було такого, не заведено ?) ну / 'мати бож'ник 'в'іш'и'је // а 'ран'ше_ж полот'н'ан'и' бу'л'и 'т'іји рушни'к'и' / о / хрес'тами о'то 'јакс'а 'шили / а то'д'і о'то 'јакс'а 'петл'ами там // ну / ја не 'шил'а / не мо'гу 'даже / ни'чого та'кого ја не ро'била // а шо / ну шо шче ?

Природа села

(Може, є таке, що є тільки у вашому селі, вирізняє ваше село, щось, що вам дуже подобається ? Може, ви в іншому якому були, можете порівняти ? Нема такого ? Може, природа красива, може, річка яка ?) ну / при'рода / при'рода бу'ла 'л'учша як с'еї'час // 'ран'ше було 'н'ґ'деш / с'т'іл'ки 'јагод у 'л'іс'і / с'т'іл'ки гри'буў / і 'воточка 'ви'деш у л'іс / і 'в'і'дно бо^е з'наје ку'ди / а те'пер у'же там од'на 'зарос'т' / у'же ни'чого / ўже ни'ма ни 'јагод / те'пер

⁴¹ Тексти записала О. П. Кумеда у 2009 р.

у'же дес' 'ягоди на 'поле поперек'і'дал'ис' / а як во'ни / Бог жо'го з'нає // ну / на'в'ерно птич'к'и / о'то 'тоје / за'нос'ат' і // 'ран'ше було кра'с'иво у 'л'іс'і / а с'еї'час / ја ў'же даў'но була / ну / рос'казу'ют' / шо там н'е про'ї'ти / та нам шче 'л'учше // при'ї'хал'а з Гер'ман'і'ї / сви'нарко'ју пош'ла у кол'х'оз / хоч во'ни не бул'о // ск'іл'к'і' було 'ягод / с'к'іл'к'і' бул'о гри'бу' / окорм'ни'є св'і'ни'ї пош'ли / а ри'ж'ку' с'к'іл'к'і' було / а те'пер там од'на 'зарос'т' / не'ма ни'чого // 'ран'ше при'рода бул'а крас'і'в'і'ша / а с'еї'час ў 'л'іс'і бузи'на / ма'л'ин:ик / не про'ї'ти // 'ї'здил'і / ну / це ў'же 'в'і'дно ў'же го'до'ў і 'дес'ат' / с'у'ди / ма'л'ина бул'а / дак 'више ми'не ма'л'ина / 'ягоди ота'к'і о / в'і'с'ат' бул'о / 'ї'здили б'рали / а с'еї'час 'кажут' там у'же не'ма / ма'лин:ик то је / но вун у'же пона'тої / у'же там не про'ї'ти // а / 'ран'ше при'рода бул'а 'л'учше^а / а гри'бу' с'к'іл'к'і' було // у нас од'на 'баба тут була / вони жи'ли ў 'л'іс'і тут / о / а то'д'і ў'же з 'л'ісу переш'ли с'у'ди / 'тутет'чка ку'пили 'хату / с'у'ди / а м'іс'та во'на з'нал'а де-де-де гр'и'б'и / о'то насто'јаши' гр'и'б'и рос'тут' / о / і на ден' 'по_два 'рази // і не'се ч'істи гр'и'б'и / о / 'л'уде / не ја / а 'л'уди хо'дили с'л'ідом / 'бачили / пошо'лопа 'баба / а во'ни жи'лаз'ат' там и'з:аду / о // 'поки / 'каже / до'ходим до 'л'ісу / 'бачим же ту 'бабу / як у 'л'іс у'же во'на ў'в'иш'ла / у'же ў'с'о / у'же 'баби ни'ма // і 'ц'е'је по'ход'ат' там / то сир'о'ї'ж_ка та та'к'і' / а во'на 'ч'и'сти гр'и'б'и но'сила / з'нала ў'с'і м'іс'та / бо во'на жи'ла у 'л'іс'і / во'на ў'же / а те'пер там не'ма ни'чого // бу'ло ї над к'ра'єм / ја хо'дила з 'бабо'ју / і рос'ли сир'о'ї'ж_к'і ота'к'і о / не'в'елич'к'і / к'рас'ен'к'і' / во'ни 'кажут' 'гур'к'і / 'ї'х н'і'х'то не бра'ў / а їдут' у'же 'лучи'ї шу'ка'јут' / о / а те'пер ў'же не'ма ни'яких / ни тих / ни с'і'х //

Хут. Мотронівка, Борзнянський район

Малюшенська Олександра Платонівна, 1928 р.н., освіта 5 класів

Розповідь про своє життя

(Прізвище, ім'я по батькові, рік народження) м'її ? Мал'у'шенс'ка
Ал'ек'сандра Пл'а'тоно'ўна // (Рік народження ?) д'вад'ц'ат' 'вос'м'і'ї /

д'вад'ц'ат' 'вос'миї / 'тиш'у // (Освіта ?) ја'ка ж у 'мене 'д'етка мо'ја ос'в'іта? / ја 'конч'іл'а 'т'ік'и до в'і'ни п'јат' клас'і'ю // у'чилас' 'дуже 'добре / 'дуже 'добре у'чил'ас' / ја 'думал'а / 'може х'то зна / ну во'на ж пом'і'шала // поб'рали на во'ну і 'бат'ка / і двох бра'т'і'ю / і ми ос'талис' дв'і д'і'учат і 'мати // усе ж на мо'јіх / ја 'сама 'менша бул'а / ну у'с'о ро'у'но на мо'јіх у'се ру'ках бул'о // дак ја ўже то'д'і 'пос'л'і во'ни / п'ід 'н'і'м'ц'а не хо'дила ў ш'колу / і 'н'і'мец' одкри'ваў ш'колу / ну не хо'дила // не бул'о ре'сурсу / 'вигнали 'н'і'м'ц'а / ја пош'ла / дн'і'ю чо'тир'і похо'дила ў 'шостий кл'ас / ни к'нижок / ни бо'маг'і / не'чого не'маје // дак шо ж ја / не'чого / а пош'ла ўже / во'ни про'у'чилис'а долж'но і 'м'іс'ац' / і мо і 'б'іл'ше / ја ни'чого не ўхва'чу / ја поди'вил'ас' шо 'д'іла не 'буде / у нас ре'сурс'і'ю не бул'о шоб / і ја б'росил'а ш'кол'у / і це як б'росил'а / і пош'ла / і пош'ла / і пош'ла / і пош'ла ў ш'іс'над'ц'ат' год у кол'госп на ро'боту і ко'сил'а / із мужи'ками ко'тор'і ос'тал'ис' / ба'би та'ки у'дов'і ос'тал'ис'а ж / ну ја з 'јіми на ро'боту / і це і до тих п'ір / до 'вос'імдис'ат 'первого 'году / хо'дил'а ўсе на ро'боту / а то'д'і пош'ла на 'пенс'і'ю / 'тоже ж та'ке ха'з'аїство / 'дома т'реба і о'с'ілас' //

Про П. О. Куліша і його хутір

ну а про Кул'і'ша / 'баба ў нас там / ја ж і'л'а ў с'векр'і'ю / так наўп'роти 'баба ж'и'ла // та'ка 'баба бал'а'куча / бул'о 'с'аде рос'казује / о // і тут ко'тор'і ста'р'і'ш'і / дак рос'казувал'і шо Кул'і'ш буў ст'рогий / в'ін та'кий буў ст'рогий / ну г'рамотний же буў // Кул'і'шиха бул'а 'дуже 'добра / та'ка бул'а м'ја'ка 'баба // бул'о 'д'іт'ам / 'јіде там / дак кан'фет розда'је 'д'іткам / во'ни јі'јі стр'і'чајут' // а Кул'і'ш / ја 'т'ік'и от не 'помн'у / ко'торе 'перве / долж'но ж Кул'і'ш 'первий у'мер // і во'на ос'талас'а ўдо'воју / ос'талас'а ўдо'воју / і во'на бул'о / ну ўже ж са'ма тут пожи'л'а т'рох'і / нај'мала мо'л'отник'і'ю / нај'мала / мол'о'тили / ў 'јејі земл'а ж то бул'а / дак во'на бул'о / а ја'ки ж те'пер мужи'ки і то'д'і ж та'ки муж'и'ки бул'о / бул'о надк'и'даје во'на јім о'це там 'копу / чи там с'к'ік'и / о'це змол'о'т'іт' // Кул'і'шиха пош'ла / во'ни за ти сно'пи і на'верх / дак во'на то'д'і ўже ж 'бачит' / шо ўже по јі'јі шчо'ту т'реба кон'чат' / а ў 'јејі шче не кон'чајец'а / так во'на 'каже / у л'у'деі дак Гос'под'

Бог 'јакос' одбаў'л'аје / а ме'н'і 'каже ўсе пр'ібаў'л'аје // во'на та'ка бу'л'а / а Ку'л'іш буў 'дуже г'рамотніі / слу'жил'и ў 'јого / о / тоі / а то'д'і ја не з'нају / чо'го в'ін / шо јо'го пр'ис'л'едува'л'и / о'це ж / це ўже ж не со'в'ети пр'ис'л'едува'л'и / а пр'ис'л'едува'л'и шче і і при ца'р'у / і јо'му не розр'і'шали шоб в'ін на од'ному 'м'іс'ц'і жиў // дак чи то бо'јал'ис'а шо в'ін шос' із'роб'ит' / ну ўже ж не розр'і'шал'и // дак в'ін 'тута жиў / і о'цеі 'хутур / в'ін под'і'лиў јо'го / не 'тошо сво'јім'і // це ў'род'і / о'це ў нас бу'л'а / о'це о / Та'расоўка / о'тут т'рошк'і прої'ти Горо'док наз'ваў / то'д'і у га'ях / дак там 'тоже ж назі'ваў у'рочишча / ота'ке ў'рочишче / ота'ке ў'рочишче / це ў'род'і в'ін так жиў чи по 'селах чи шо // а то'д'і ўже приш'л'о ў'ремја / дак ја не з'нају / чи в'ін сам 'вијіхаў / чи јо'го заб'рал'и / ц'о'го ўже 'баба не ка'зал'а / не рос'казува'л'а // так о'це вам та'ке про Ку'л'іша // а ма'јетк'і ў 'јого бу'л'и / дак ў'род'і ж це јак і Ку'л'ішиха жи'л'а / дак зго'р'іла / пого'р'іло ў 'јејі ж / а то'д'і ўже ж во'ни зноў пост'ројі'л'и / у'же не та'ке ко'н'ешно пост'ројі'л'и / ну і з'іш'л'а / і Ку'л'ішиха по'кинул'а 'тута / і о'це ўсе по'кинуте // а те'пер хто зна'је чи'је воно // с'тали ми ж за 'земл'у па'јі пол'у'чат' / Пл'ушч депу'тат наш / дак а шо ж це Ку'л'ішева зем'л'а / і захва'тиў у'се на с'в'іт'і // о'це вам 'тијі / 'в'іл'на Укра'јина і демок'рати / заб'раў і 'пол'зујец'а // о'то пост'ројіў со'б'і до'минку / і там пост'ројіў со'б'і са'раі / і х'верма / ја'ка ж х'верма / то і 'кози је / і о'вечки је / і чо'тир'і ко'ров'і / п'јатеро 'коней / а на'шо в'ін дер'жит' / Бог јо'го з'наје // ну т'ранспорт ко'н'ешно ж / і т'рактор је / і тракто'р'і / і ко'сарки / це в'ін на'кошује / і на'в'ідујец'а // а нам об'іш'чаў / јак пр'і'ходил'і ми на Ку'л'іша / на мо'гилу / 'перв'іі год јак о'це с'тала о'ц'а демок'рат'іја / дак об'іш'чал'и іш'че пр'и 'Кучм'і / в'ін об'іш'чаў / шо ја з'нач'ит' / јак стаў ст'ројіц'а / ја тут пост'роју / 'буде вам і бух'вет / 'буде вам і 'л'аўка / 'буде вам у'се // ну ми ж 'думајем / мо ти і п'раўд'і та'киі 'чесніі чол'о'в'ік / да і пост'ројіш нам // дак в'ін со'б'і дом 'вистројіў / позакри'ваў 'наш'і 'л'аўки ко'тор'і бу'ли мага'з'інч'ік'і" / с'уди ж при'возил'и / бо ми ж од се'ла ж од:а'л'он:о / це хуто'ри // дак пост'ројіў / пороск'і'даў у'се / порозб'і'раў у'се / тут сто'јали

ко'н'ушн'і ў нас // у нас було як 'їдеш із Борз'ни да г'л'анеш / дак 'наче горо'док
сто'їт' // ко'н'ушн'і пови'б'іл'увани бу'л'о / красо'та скр'із' / пороск'і'даў /
порос'тоје і за'в'іў та'кого бур'я'ну / сад буў ја'кіў / а те'пер по'д'ім' ви ў сад /
не ў'відете / страш'не сум'не шо там / а ми ї об'копувал'и жо'го / оброб'л'ал'и
жо'го / а те'пер // (А може, що ще більше про Куліша згадаєте ?) ну а Ку'л'іш /
шо ж вам Ку'л'іш / ја б'іл'ш не ска'жу // а те'пер у'се шо Ку'л'іш ота'кіў буў /
в'ін с'к'ік'і моў знаў / 'Б'ібл'іју перекл'аў / ну г'рамотній в'ін / ко'н'ешно ж
г'рамотній // жо'го ж бол'шинств'о ў 'Пол'шч'і / жо'го пол'аки зашч'іш'чал'и / і ў
'јого ў 'Пол'шч'і / там о'це ж із 'Пол'шч'і нам с'у'ди те'пера / хто ў му'зеї
'роб'ит' / дак к'нижки по'переда'вал'и / чи'таје во'на / рос'казује во'на / о / а
'тол'ком ми ни'чого не з'најем // ја про 'земл'у / про Кул'і'шеву / дак тут у нас
жиў / дак жо'му ўже дев'а'носто год було / дак ја 'тоже рос'питувал'а / дак в'ін
і 'каже Кул'і'шевојі / чи ту'јејі / ўже ж Пл'уш'ч'овојі зем'л'і тут не бу'л'о / а в'ін
захва'тиў / ну а шо / ја б'іл'ш ни'чого про Кул'і'ша не з'нају / абсо'л'утно ни'чого
// к'нижок же то'д'і не бу'л'о / чи'тат' не чи'тал'и / а це ўже Кул'і'ша
возно'вил'и // ну а бу'л'о як Панте'лимон / дак ус'ег'да с'у'ди ж іс'ходил'ис'а
'л'уди / бу'л'о на мо'гилу / жо'го тут похоро'нил'и // ну / 'мошч'і жо'го три 'рази
од'копувал'и / шу'кал'и 'зол'ота / о // 'видно ж та'ки чи паца'ни чи мо муж'и'ки /
Бог жо'го хто / у'се од'копувал'и жо'го // ну те'пер возно'вил'и / пос'тавил'и
мо'гилу / обе'л'іск пос'тавил'и / јес'т' // п'ут'ово зро'бил'и / а та'кого б'іл'ш ја
ни'чого не з'нају / ни'чого ја ї не роска'жу про 'јого // (А де могила Куліша, де
саме тут ?) мо'гила / ос' о'то ди'в'іц' : а 'дерево 'вишче / о'це 'дерево так / а о'то
'вишче / о'то там јак'раз жо'го там мо'гил'и // дак а ви шче не бу'ли там ? (Ні)
дак вам 'јіхат' / а в'ід'к'іл' ви ? в'ід'т'і'л' ви 'їдете чи в'ід'к'іл' ви 'їдете ? ўже
долж'но надо'їло / дак не'ма ни'кого нив'ідк'і'л'а / там із Борз'ни пр'і'їдут' / да
ўже ж бор'зенс'кіў / ја не з'нају јак жо'го те'пер нази'ват' / Бог жо'го з'наје / дак
о'то ўже које_ш'чо там рос'каже / дак во'но ўже с'ім'над'ц'ат' раз
роз_казувалос' / во'но нам не інте'ресне // а ц'і ве'лик'і чи'ни не 'їз'д'ат' / у'же
їм не 'хочец'а / а то з'разу јак одкр'і'вал'и / дак і цеї же Пл'ушч пр'і'їхаў і
розда'ваў і 'пиво даже мужи'кам 'даром / а те'пер у'же не 'їз'д'ат' / от // ну /

спа'сибу 'Богу / це Пл'ушч хот' до'рогу нам ізро'биў / дак те'пер не з'р'аз'ко / а до'роги тут // о'це ж як нам і'ти у се'ло / там во'рота зак'рит'і / ну х'в'іртка 'пушчена / по'жалуста хо'д'іт' / н'ід'водами шоб них'то не 'їздиў / обгоро'диў // ну хто те'бе к'расти п'риїде ? ну шо ж / у нас у 'хутор'і 'жител'іў 'мал'о ос'тал'ос'а / у'же насто'јашич'іх 'жител'іў / ко'тор'і тутешн'і / кор'і'н:и / їх не'має / а це та'ке / то з д'ругого се'л'а / то хот' іс'ц'о'го / дак із д'ругого к'рају / і не'ма / і них'то 'тошно не роз'пов'іс'т' // ја шч'і'таї 'тута пош'ти о'це 'сама ста'р'іша 'м'ежду о'ц'іми / ко'тор'і тут жи'вут' / дак бол'шинст'во / рос'питувал'а / знала / л'убо'валас' / а так тут не'має / них'то вам не рос'каже / о'це і ўсе //

Про П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка

ну с'ваїба як бул'а / же'ниўс'а / по рос'каз'кам же / дак Шеў'ченко бо'јаром буў у Кул'іша // во'ни д'руз'і бул'и / сп'іл'кувал'ис'а / дру'жил'и / бо'јаром буў // а то'д'і / ну це ж мол'о'дец'ке 'д'іло ко'л'ис' бул'о / мол'о'диї наг'л'ануў на мол'о'ду і ска'заў мол'о'дому / шо кра'с'іва ў 'тебе наре'чена // а Кул'іш у'род'і / 'думає 'може ж х'то зна'ка ў жо'го 'думка бул'а / дак жо'му ска'заў / на чу'жсиі коро'ваї рук не пор'і'ваї / а св'іі дбаї / о'це о / о'це та'ке // а як у'же во'ни жи'л'и / Бог їх зна'є // Шеў'ченко по ў'с'ому с'в'іту 'виїздиў / по 'т'урмах 'висид'іў / а Кул'іш / жо'го пр'ісл'едувал'і / а за шчо жо'го пр'ісл'едувал'і / ја / ну хаї би ўже со'в'ети / о'то ўсе на со'в'ет'іў / дак це ўже ж д'руге 'д'іло / хаї во'ни ўже і не зу'чал'и по то'му / а чо'го ж 'царс'киї 'ур'ад жо'го / чи жо'го бо'јалис'а / шо в'ін та'киї буў з'рамотниї / шоб не н'ід'бур'іў ч'и на'род / ч'и як // ну жо'му запр'етил'і і в'ін 'через о'ц'і зап'р'етк'і / дак бул'о то у га'ях / дак га'ї ж бул'и / це долж'но ж жо'го 'тута бул'и / дак то Раї наз'ваў / то ја'кас' до'лина / та'ку 'видумає / ну 'вобшч'ім д'ілиў о'цеї 'хутор // шо ў'род'і це в'ін не ж'іве ў 'ц'ому 'хутора / о'це скр'із' в'ін роз'і'жа'є / в'ін на од'ному 'м'іс'ц'і жиў // (А з тутешніми люд'ьми він дружив ?) ну с'та'рими / іс' та'кими ста'рими / ну / ў жо'го та'кої д'ружби вел'икої не бул'о / шоб та'ка бул'а д'ружба / дак не бул'о / то'му шо в'ін долж'но ж у'се то пи'саў то ч'і'таў / то /

jo'мy 'н'ікол'и бул'о дру'жит' із л'уд'ми // а так ја не з'нају / 'може ја'ки і
дру'з'а бул'о / ну 'баба не рос'казувал'а / а 'т'ік'и ка'зал'а шо в'ін буў ст'рогий /
а вона бул'а м'я'кен'ка та'ка / Кул'і'шиха / о'це так // да / возд'винул'и / у'же
с'к'ік'і год / нача'ли тої / а то'д'і і не 'бачил'и / не з'нал'и / запре'тил'и //

Про рідну мову і своє ставлення до неї

а Кул'іш / Кул'іш буў ко'н'ешно / в'ін 'тоже ж з'рамотний буў / в'ін
бо'роўс'а за Укра'їну / за укра'їнс'кий на'род / соз'даў 'мову / 'нашу 'мову / 'нашу
'мову // як о'це і по те'пер'ішн'ому / дак 'даже не шч'італи шо це 'наша 'нац'іја
/ је Укра'їна / шо це 'наша 'мова је // а Кул'іш же бо'роўс'а / в'ін соз'да'ваў
ук'раїнс'ку 'мову / та'к'і ж не затоп'кал'и / ко'ли ос' о'ц'і ўже те'пера і то /
'Пут'ін ска'заў / ја 'каже не пон'імају ја'ка це Укра'їна / ја'ка це 'нац'іја / ја'ка
це Укра'їна / ја'ка це 'нац'іја // да 'разв'е не на'род на Ўк'ра'їн'і ? (А ви свою
мову назвали б україньською, от якою ви говорите ?) як / укра'їнс'коју / а
ја'коју ? ја і 'рус'ку з'нају / ја пон'імају / о'це хаї ба'л'акајут' во'ни / ја ўсе ж
'їхн'е / у'се з'нају / то'му шо ја ўчил'а 'рус'к'іі же ја'зик / а ла'мат' сво'го
ја'з'іка не ла'мају / ја ук'раїнка / ја ук'раїнка і ўс'о // бу'вал'о та'ке / шо ў нас
о'дин слу'жиў у 'варм'іі / мо'їх го'д'іў 'парен' / два 'годи то'д'і чи три 'годи /
ўже ж послу'жиў і пр'и'їхаў / тут бал одбу'вал'и і в'ін же ў'род'і ле'т'іў буў / і
так у'же ж при'шоў да так ру'сит' / да так у'же / вот што / вот што // а ја
так гу'л'ала / гу'л'ала / то'д'і п'ід'і'шла / ка'жу / з'најеш 'парен' шчо / у'же
по'ра не 'какат' / як ти ка'жу как да што / а по'ра ка'жу / ти т'ри_дн'і з
Оленоўки 'вийшоў і ти ка'жу ук'раїнс'ку 'мову за'буў / а х'іба јі'ї ка'жу 'можна
за'бут' // при ўс'іх / дак у'с'і і у до'лошки 'л'анал'и / і б'іл'ш ја не 'чул'а од 'јого /
б'іл'ш не 'какаў / а ба'л'акаў так / як і ми ба'л'акајем / о'так // ја л'убл'у
ук'раїнс'ку 'мову / 'дуже л'убл'у / хо'т'а во'на і труд'н'іша од 'рус'којі бул'о як
'учимо / дак труд'н'іше бул'о јі'ї ў'чит' / ну ўс'о_дно ја јі'ї л'убила / ўчила і
'зараз ја 'наче без ц'і'јејі 'мови не мо'гу / о'це так / без ц'і'јејі 'мови не мо'гу /
Ук'раїна је Ук'раїна //

Про хутірське сьогодні

яг'би да 'наш'і да'ли жи'туху ук'раїніц'ам / шоб насто'їаищу / як 'л'уди
ж'і'вут' за кор'доном / дак 'наша б Укра'їна б цв'іла // шо ба'гата во'на /
'земл'і тут / а 'земл'і те'пер позапус'кал'и / а 'Боже м'їй / 'Боже ж м'їй / тої
со'б'і захва'тиў ку'сок / тої со'б'і захва'тиў ку'сок // дл'а 'чого ? а то'д'і була
сус'п'іл'на зем'л'а / у'же позаб'ірал'и ў 'наших бат'к'іў ја'ка там зем'л'а бу'л'а /
позаб'ірал'и / дар'ма ўже ж бе'ри / то'му шо перево'рот / з'нач'іт' перево'рот /
соїш'лис'а ў кол'хоз / заб'рал'и ў кол'госп / ну нам же то / 'нашим бат'кам не
в'ін'л'ачувал'и за 'земл'у / а те'пер в'іма'гајут' пр'іват'і'з'іруїте /
пр'іват'і'з'іруїте // ну ја п'раўда та'ки ж і ка'зал'а / ка'жу / а с'к'ік'і раз у'же
зем'л'а пр'іват'і'з'ірувал'ас' // бат'ки 'наш'і ка'жу покуп'л'али / јім же не
в'ін'л'ачувал'и як у кол'хоз заб'рали / а ми те'пер зноў 'будемо в'ін'л'ачуват' за
'јејі / да х'іба це жи'туха // пра'вител'і / 'каждиї дл'а се'бе у кар'ман 'т'агне / а
про нас них'то не 'думаје / про ста'рих // о'це нас по'кинул'и / 'хутор о'цеї / он
там 'хутор / ни'ма ни ла'р'очка / ни'ма ни'чого / хот'а б о'дин раз у ден' із
Оленоўк'и при'їхал'и продаўц'і / јаг'би у нас пра'вител' буў / о'це хот' і гол'о'ва
с'іл'со'в'ета / да послаў / да тут же ба'би ж'і'вут' / да тут // ну јак приї'дец'а
/ ну от та'киї 'випадок је / шо ме'н'і т'реба з гос'тинцем ку'дис' пої'ти / а ў
'ме'не не'ма / ў 'ме'не не'ма // за три к'ілометри т'реба їти / дак і не 'п'ідеи і
на 'гос'т'і на ти' / не с'хочеш / о'це так // і них'то і не тур'бу'єц'а / 'даже 'земл'у
заб'рал'и ў нас о'ц'ују о / три 'годи не в'ін'л'ачувал'и ни'чого / а то'д'і да'ваї /
да'ваї // ја ўже 'думају / ну ја ўже ж і ста'ра / і неў'добно / пош'ла ў с'іл'со'в'ет
до сво'го гол'о'ви / ка'жу / ну шо це та'ке / у'с'і ка'жу 'л'уди / 'земл'у 'јакос'
пол'у'чајут' ка'жу / п'л'ат'ат' јім за 'земл'у // а де ж 'наша зем'л'а / де ж во'на
ка'жу 'д'ілас'а ? с ким ви ка'жу јі'ї прода'ли / под'ілили ? і Ива'н'їй тут
бор'зенс'киї / да н'і / тої / в'ін 'пол'зујец'а // ја ка'жу / дак 'пол'зујец'а / чо'го ж
ви нам не п'л'атите / чо' ж ви нам не п'л'атите ? а то'д'і п'ід'бур'іл'а ба'беї
та'ких / дак ми пош'ли гур'том / да'ваї / да'ваї / да'ваї / то'д'і пош'ли і ў Борз'ну
хо'дил'и / і скр'із' // п'ідн'али / п'ідн'али т'рох'і / та'ки ж / об'тоје / да'ваї у'же
в'ін // ну ја ка'жу / јак'шо не по'може / ка'жу о'це / дак ми ка'жу ї 'дал'і 'будемо

с'тукат' / ви ка'жу д'умаєте як ми ўже ста'ри стар'ц'і о'це / ја ка'жу наї'ду
ко'го / і дал'і ка'жу 'будемо // дак у'же два 'годи о'це пл'а'тиў / і це ўже ж на
'сеї год ў'род'і ж об'іш'чаје / ўже 'договор позакл'учали / о // 'год'і ўже
кру'тиц'а // а на гол'о'ву ка'жу / не т'реба ка'жу з'рошеї д'ілит' уд'вох / а
т'реба ка'жу на л'удеї ди'виц'а // а то шо жо'му / на д'руг'і 'терм'ін обоб'рал'и
/ пол'учајут' ота'ки з'роши / шо јім 'л'уди / шо јім 'л'уди // (А от тепер дивіться:
музей звели, так ? А хутір занедбаний, так я зрозуміла) 'хутор за'недбаний / ну
ў'род'і / у'род'і / по рос'каз'ках / ја ж не 'бачу то'го Пл'уш'ча / в'ін пр'і'їде
ту'ди / по'буў / по'буў / наве'зе ком'пан'іју / погу'лал'и і по'јехал'і / а ја'би так /
дак у'род'і заку'повује ж о'тої хуто'рец' / о'це там хат с'к'ік'і" / дак не да'је
прода'ват' / шоб не прода'вал'и / у'род'і за'куп'іт' / 'хоче 'тута у'же ж чи
обно'вит' тої 'хутор / чи зро'бит' шос' / не з'нају / дак у'род'і не да'је шоб
прода'вали // а ждем / дак 'т'ік'і ж ми не дож'демс'а / ме'н'і ўже 'вос'ім'іс'ат
два 'годи / с'к'ік'і ж іш'че 'можна ждат' / ўже // а хо'т'ілос'а / хо'т'ілос'а б
по'бачит' / шчо ж во'но 'виїде 'дал'і / хо'т'ілос'а б / ну / це та'ке / х'то знаје
с'к'ік'і во'но про'т'агне / Бог с'к'ік'і 'в'іку дас'т' //

С. Клишки, Шосткинський район

Бань Ганна Іванівна, 1928 р.н., освіта 4 класи

Розповідь про своє життя

дак ја 'точно і не з'нају сво'го дн'а рож'д'ен'іја // бу'ли ў 'мене под'руги / о
/ та'к'і як ја / не з'нају го'дами 'раўни чи н'і / о / ну / як паспор'та да'вали /
во'ни б'рали з д'вад'ц'ат' вос'і'мого 'года / і ја уз'ала з д'вад'ц'ат' вос'і'мого //
так шо о'це ја шч'ітајус'а із д'вад'ц'ат' вос'і'мого 'года // (Прізвище, ім'я по
батькові) Бан' 'Ан:а Іваноўна // (Ваші батьки з цього села ?) во'ни ж Чер'н'ігова
/ о / се'ло Коб'і'л'анка / Чер'н'ігоўс'ка 'облас'т' / ко'лис' була гу'б'ерн'а / шче
з'нају і Клишки у т'рид'ц'ат' п'јатому го'ду бу'ли гу'б'ерн'а / о / Чер'н'ігоўс'ка
гу'б'ерн'а // дак се'ло Коб'і'л'анка / о // (А як вони тут опинилися ?) а ? (Як вони
тут опинилися ?) ја ? (Вони) а / во'ни н'і / јіх роску'лачили / о / 'бат'ка зос'лали
ку'дис' / чи ў Си'б'ір / чи шо / і знат' ја жо'го не з'нају 'даже / а ў 'матер'і
ос'талос' 'четверо д'ітеї // і 'в'і'гнаў іс 'хати / у'се ў јі'ї заб'рали і пороспи'нали

нас і ўсе / і т'роје д'і'тєй по'пыхли / по'мерли // ми д'воје / а нас дв'і із 'д'іўчиноју / одвела во'на у Чер'н'ігоў і поса'дила на / там м'ўст је К'расні / К'расні мост / о // (А у вас кажуть мюст ?) е'ге // там нас поса'дила / а то'д'і ж м'і'л'іц'іја пудби'рала / це ж у т'рид'ц'ат' п'јатом го'ду / чи ја не з'нају ў ја'кому / ну з'нају / шо К'расні мост ја ўже з'нала / шо на К'расному мос'ту ја си'д'іла / о // і нас м'і'л'іц'іја пудоб'рала і заб'рала у д'ет'дом / о // ја там бу'ла / у Чер'н'ігов'і / не з'нају с'к'іл'к'и / чи 'м'іс'ац' / чи год / чи два / чи / і нас переве'ли у 'теје / у Город'н'у / Город'н'а // (З якого року ви тут ?) а ? (З якого року ви тут ?) із т'рид'ц'ат' п'јатого // (Це скільки вам років було ?) чи т'рид'ц'ат' шес'того / шо ме'не привез'ли с'у'ди / у'же ў кол'хоз / шоб кол'хоз вос'питуваў // ме'не і ў Глухоў / із Город'н'і ў Глухоў у д'ет'дом / і не з'нају с'к'іл'к'и ја там бу'ла / о / і нас у'д'іли ў пал'тєчка / у бо'т'іночки / у 'шапочки / і привез'ли о'це по кол'хозах // сєст'ра ўмерла / ја ос'талас' од'на / і ме'не о'це привез'ли у К'лишки ў кол'хоз / шоб кол'хоз вос'п'ітуваў // і пош'ла ја ў 'первій клас / о // і о'це ја тут і ос'талас'а ж'іт' / заб'рала ме'не 'ж'єнич'іна од'на / о / і ја ос'талас'а тут ж'ит' // так шо он як дит'атко / так шо ја 'точно і не з'нају / з ја'кого ја там 'года // як мо'јі под'руги п'ісаліс'а із д'вад'ц'ат' вос'лого / так і ја зап'ісалас' із д'вад'ц'ат' вос'лого / і о'це ја і шч'і'тајус' // чи так / чи / ну во'но хоч із д'вад'ц'ат' деў'јатого / хоч із д'вад'ц'ат' с'ед'лого / о'так ја / шо ја ўже ж 'кої шо з'нају / з'нала ї сєло Коб'і'л'анка / о / і з'нала К'расні мост / і з'нала Чер'н'ігоў / о / і з'нала Город'н'у / і ў Глухоў нас перевез'ли / дак з'нала / дак у'же 'тоје / ја 'видно та'ка ї бу'ла / чи з д'вад'ц'ат' вос'лого / чи з д'вад'ц'ат' с'ед'лого / чи з д'вад'ц'ат' деў'јатого / о'це ја та'ка // (А не знаєте, звідки назва «Клишки», що це за назва така ?) К'лишки / Бог јо'го з'наје / ја не з'нају дит'атко / о / шо це за К'лишки / о / шо во'но за 'назва К'лишки / ц'о'го ја не з'нају //

Про церкву

а те'п'єра бу'ло і 'кажут' і ко'п'іц'а 'сунєц':а по до'роз'і із 'с'іном / а те'пєр хот' би 'сунулас' по до'роз'і ко'п'іц'а / дак јі'јі б рознес'ли б по с'інин'і / о // а ко'ліс' жи'лос' так шо бо'јалис'а 'кої чого // (І Бога боялися ?) 'Бога бо'јалис'а / да / і 'д'іти / і ўсе // не хо'ди у з'р'адк'і / там у клуб'нич'і / чи у гур'ки / бо там і га'д'ука / і сє ї те // а те'п'єра / те'пєр ни'чого не бо'јац':а // ја ж

ка'жу / ко'лис' жи'лос' а 'в'ес'ело і інт'е'р'есно // ја ж ка'жу / і свад' 'би гу'л'али / і 'весело було / на 'кон'ах // а те'п'ер / шо ж / бар / го'р'ілка / 'кур'ат' // х'і'ба б ко'лис' шче та'к'і д'і'чатка ку'рили / о / а то ж і'де ў бар і сига'рета та'ка у 'рот'і / шо хто јо'го з'наје / о // (А як ви в Бога вірили ? Церква у вас була в селі ?) у нас 'церква була ў се'л'і ку'ди там / ха'роша // було із_^ 'Шостк'і 'в'ідеш і ўже не заб'лудис':а // у'же вер'хушка 'в'ігл'а'даје / із_^ К'лишок / та'ка була 'церква // хо'дили ми ў 'ц'еркву / о / і 'н'і'уча була / і сп'і'вали / і ўсе // а то'д'і клуб п'раўда стаў / клуб ха'рошиі буў // (Дочка: при 'н'емцах / ага ? клуб буў при 'н'і'мц'ах ?) н'і / при 'н'і'мц'ах / 'тоје / 'церква була / Ра'х'інс'к'и' / тої / руково'диў 'хором / о // а о'це ж д'і'чата / і Ра'х'інс'ка / і Ма'рус'а Черка'јова / і ба'гато ж моло'д'о'жи сп'і'вали / о // дак пр'і 'н'емц'ах була // то'д'і ўже јак 'н'емц'і 'в'ішл'і / у'же клуб стаў / о // ну клуб буў здо'ровиі / ха'рошиі / 'можно було б і к'лубом / шоб клуб буў / ну найш'лис' та'к'і / шо роз_^к'ідали / ўсе до г'рама і пропи'ли ў бух'в'ет'і пар'т'ейц'и / пар'т'ейц'и і пропи'ли у бух'в'ет'і // (А радянську владу у вас в селі не любили ?) ну јак / јак не л'уб'и'ли ? (Ну, прості люди. – Дочка: н'і / раз комун'іс'тична 'парт'іја була) да / то'д'і ска'ж'и шо 'небуд' п'рот'іў / дак / то'д'і не ка'жи ни'чого п'рот'іў / це те'пер у'же 'можеш шо хоч ска'зат' // (Дочка: ја 'думају ста'ри 'л'уди 'ран'ше 'т'іки то'д'і і пожи'ли при кому'н'істах / ко'ли кому'н'істи бу'ли) шо ж / і во'ни жи'ли хара'шо / кому'н'істи / шо хо'т'іли / то і ро'б'і'ли / ну і 'тоје / і 'л'уди жи'ли / хоч і ро'боти було ба'гато / ја ж ка'жу ў кол'хоз'і / о / хоч і пр'і 'н'емц'ах / і у'же 'тијі / 'наши с'тали / о / ўс'а^е раў'но ж ба'гато ро'боти було / у'се було іст'реблене / хоч у К'лишках і не'чого / К'лишки не постра'дали ни'чим / о / ну ўс'а^е раў'но ро'боти було ба'гато / о //

С. Слоут, Глухівський район

Задко Анастасія Яківна, 1931 р.н., освіта 4 класи

Розповідь про своє життя

ну / іс т'р'ідцат' 'н'е'рвого / т'рет'ого 'маја ро'д'илас'а / от / іс т'р'ідцат' 'н'е'рвого 'году / ну // (Прізвище, ім'я, по батькові ?) а'га / дак с'е'часне чи то'д'ішн'е / чи те'п'ер'ішн'е / те'пер'ішн'е Зад'ко Анаста'с'іја 'Јакал'еўна / а д'і'воче бу'л'о Ша'кот' 'ко Анаста'с'іја 'Јакал'еўна // (Голосніше)

дак се ж 'може ї не 'нада / ну ўс'о д'но т'реба так / ну дар'ма / дак о'се ота'ка ро'бота / о / ну / те'пер шо ш'е ка'зат' ? (Розкажіть, де ви вчилися, скільки ?) а / о'се ж була 'саме / воїна ж нача'лас' 'саме / у 'сорок 'п'ервом воїна нача'лас' / се ме'н'і було о'динац'ат' год / чи ш'е ї не було / да у'же ж було оди'нац'ат' / о // ну / у во'їну у'же ж хо'дили ў ш'колу / дак чо'тир'і к'ласи 'т'іл'ки 'кончила / у'с'ого / і ко'нец' / на тим і ко'нец' // за тим шо не було ж ни'чого / не пи'сат' на чим / не чи'тат' на чим / ни'чого не було / так як / і ку'пит' же то'д'і не було / те'пер хот' і 'дорого / дак 'купл'ат' же / а то'д'і ж не було де ку'пит' / о'це так // ну а 'бат'ко ж по'шоў у 'сорок 'п'ервому на во'їну / аж у 'сорок п'ятому при'шоў // ну а нас же т'роје бу'л'о ў 'матер'і / ну і шо ж / б'росила ж ја ш'кол'у / с'таршиї ў нас брат м'її з д'вад'ц'ат' вос'мого / а сест'ра с т'р'іцат' т'рет'ого / 'м'ениша / о'це та'ке 'д'ело // ну ї / у 'сорок 'с'омому ўже 'замуж пошла (сміється) // нажи'лас' у'же о'так / от 'тошо // ну шо шче ка'зат' ? // а ро'била ж і ў кол'хоз'і / і на 'норми / і ў са'ду / і до'яркоју була / а пос'л'ідн'і ўже го'да ро'била / 'ногу пол'омала / дак ро'била ўже 'тута на х'в'ерм'і / о'тута о / ну / 'поваром / ва'рила тим / животно'водам / ва'рила ўже ја / 'ногу ж поло'мала / дак 'н'ікак було / дак тут у'же ме'не 'добра / спа'с'іба тої л'удин'і шо во'на ме'не заб'рала / Ма'р'іја Ја'гороўна // так ја 'тута за ш'і:'с'ат рубл'іў і 'кончил'а / о'се та'ка ро'бота //

Про молоді роки

(Про дівування можна згадать) ну про / д'іву'ван':а ж та'ке / 'бачите ја'ке ж д'іву'ван':а бу'л'о / воїна ж / ја'ка ж д'іву'ван':а / а 'пос'л'е ж воїни і з'разу ж / ў 'сорок п'ятом воїна 'кончилас' / ў 'сорок 'с'омом пошла 'замуж / о'се та'ке д'іву'ван':а бу'л'о // 'боси / не було чо'го о'д'ім' / од'на 'јубка / од'на 'кофта / а то дак / 'тији / полот'н'ане ж було / ви 'може ї не з'на'єте / а 'може з'на'єте полот'но / от / та'к'е було о'дежа / о'се та'ке було д'іву'ван':а // ос'уди / ја ж там жи'ла / за 'р'ічкоју / о'там / а с'уди гул'ат' же т'реба бу'л'о 'б'ігти ж у кл'уб / хо'т'іло'с'а ж / о'то бе'гом прихл'іпајеш 'боси (сміється) потан'ц'ујеш у кл'уб'і 'боси / і па'шоў // д'ід 'Сашечка за'раје 'маршал' і до'мої // а те'пер бач ја'к'е / те'пер 'тил'к'і у оди'нац'ат' іс'ход'аца гул'ат' і до с'в'іту то'д'і гул'ајут' / а то'д'і спл'ат' до / 'ц'ілії ден' / ут / так / так / се п'раўду ја ка'жу /

се так је те'пера // а нам н'е' хот' і гу'л'ајеш / а ў с'ем ча'соў шоб у'же на
но'гах буў / у'же 'бат'ко і 'мати ўс'о / ўста'вай / ўста'вай і ўс'о / іди ра'ботат'
// то ко'р'іў же 'насти / то тел'ат / то / ну / ро'бота була ж 'д'іт'ам / о'се
та'ка ро'бота була / о'се та'ке д'іву'ван':а було / о / д'іву'ван':а 'мал'о було
'зоўс'ім // (Ви про одяг згадували. Може, ще що згадаєте, як тоді вдягалися?) ну
/ як же ўд'а'галіс' / ја ж рос'казују / як од'а'галіс' / у 'кого ж було шо / а ў
'кого ж і не бу'л'о / од'на 'кохта / од'на 'јубка і 'в'ечер же 'вимахајеш / во'но
пли'ве з, 'тебе / 'в'іпереш і ўже 'в'ісохло / і на ра'боту ў јом по'шол / ў јом і на
ра'боту по'шол //

Про дитинство

а ро'бит' же ж хо'дила іс / іс 'самого 'сорок 'шостого 'году / о / ну во'но
ж не ув'ішло нам у 'тије / у трудо'в'і к'нижк'і // а хо'дили ж / о'це тут ім'бари
јак је / так і були / так і хо'дила і с'уди / і по 'пол'у хо'дила ро'била // то'д'і
каў'чук буў / чи каксо'г'із / јак наз'ват' / зб'і'рали ж ми ја'го / а то'д'і 'корн'і
ко'пали / тож ла'зину з 'јого ж ро'били / а з ба'воўни ж іс ту'јејі ја не з'нају шо
ўже ро'бил'и // ну ми ж д'ітво'ра / дак изб'і'рали / се ж у во'їну / дак изб'і'рали /
'б'ігали / а се ж там 'лин'іја ў нас і хо'диў 'појазд у'ден' / і м'і" ўсе зби'рајем / а к
дв'е'надцати ча'сам у'же у'т'орили шоб стр'ечат' же бат'к'іў / у'же јак
'кончилас' во'їна / дак шоб же стр'іт' 'бат'ка / і бежи'мо / при'шоў 'појазд
(сміється) / не'ма / на'зад / і зноў же ро'ботајем // ну то'д'і ж 'важили шо хто
с'к'ул'ки ж назби'раје / дак 'важили ж у'же / не так шо / о'се та'ке 'д'іло було
// ну а то'д'і ўже о'дин раз по'б'ігли / ну 'бат'ко не поз'наў не П'рон'ки / не ме'не
/ і'шоў же / ми ж ма'ли були / а то'д'і ўже д'іў'чата поро'билис' / о'се так / о'се
та'ка була д'і'воча / і 'д'ецтво так проїшло / і д'і'воцтво так проїшло / не'јак /
не'јак / не'јак // јак хо'т'ілос'а / ну не було то'го //

Завдання 4

У тексті, записаному на території Білорусії, знайдіть говіркові риси Східного Полісся; порівняйте особливості їх вияву в діалектах білоруської та української мов.

Посьле вайны ў сялё адны бабы й дзеці асталіса. Усё кадравікі як паілі на хронт, то там і асталіса. У Мірона п'яць сыноў паіло, і ніхто ні вярнуўса. Міроніха з гора сама рано памёрла. Замуш дзяўкам ні було за каго йці. Бабы ўсю работу рабілі. І аралі, запрагшыса самі ў плух, і сёно стагавалі, і гной на поле вывзілі. Пааставаліса ўдóвами, так і гаравалі. Адна адной памагалі, пакуль ні ўзьбіліса зноў на яко́е хазя́йство: хто дзе яку́ю ку́рачку ўзгаду́е, хто цялушачку дзе купіць, зярна́ яко́го прыдабу́дзе трóхі. Кардо́плёў ні було́ чым сёяць, то лушпáйкі з вóчкамі абразáлі і садзілі. Катóры прапа́дзэ, а катóры і ўзы́дзе. Так паці́ху і разжылі́са. Буў л'он і конóпл'і. Конóпл'і крэ́пк'іе, а л'он слаб'ейшы. Конóпл'і намно́м в нога́х, доўго-доўго мн'ем, шоб оно́ стало так'е б'і́лэ. Потóм йóго вуб'йеш до́брэ, вудз'ем на ву́л'іцу і йóго об вуша́к, йóго і об з'емл'у, йóго і об п'есóк, шоб вонó було́ б'і́л'ен'ечк'е. Йóго ву́ц'егн'еш, вуб'йеш. І потóм вжэ наб'іва́йеш на грэ́б'ен' і мучэ́ш так'іе мучк'і. Ты́йе мучк'і ма́ц'і продз'е́ на тóн'ен'к'е да ччэ́ полотно́, шоб на сорóчку було́, шоб на сподн'іцу було́, на ко́фту було́. А потóм жэ́ ж трэ́бота́нц'і поплес'ц'і́. Ма́ц'і ж ты́йе до́бры́е мучк'і н'е да́йе, она́ соб'і́ хова́йе, а тфл'ко́ йéты́йе клóчы́е му кра́дом от ма́ц'ер, да й с'едз'імо́, да й продóм.

г.п. Лельчыцы Гомельскай вобл.

ад В.А. Астаповіч, 63 гады.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
- Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 248 с.
- Белая 1972 – Белая А. С. Надснговские говоры на Черниговщине (фонетика) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / А. С. Белая. – К., 1972. – 20 с.
- Біла 1994 – Біла О. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками / О. Біла // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 144–151.
- Брахнов 1960 а – Брахнов В. М. Говори Переяслав-Хмельницького району на Києвщині : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Брахнов Владимир Михайлович. – К., 1960. – 330 с.
- Брахнов 1960 б – Брахнов В. М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині / В. М. Брахнов // Діалектол. бюлетень. – Вип. VII. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. – С. 61–75.
- Бріцина 2003 – Бріцина О. Сучасні аспекти збирання народної прози / О. Бріцина // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 24–30.
- Винник 1977 – Винник В. О. Південно-східна основа граматичної системи української літературної мови / В. О. Винник / Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : зб. наук. пр. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 128–144.
- Ганцов 1923 – Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку / В. Ганцов // ВУАН. Зап. істор.-філол. від. – Кн. II–III (1920–22). – К., 1923. – С. 116–143.
- Ганцов 1928 – Ганцов В. Діалектичні межі на Чернігівщині / В. Ганцов // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – С. 262–280.
- Гарасим 1994 – Гарасим Я. Пантелеймон Куліш як фольклорист культурно-історичної школи / Ярослав Гарасим // Пантелеймон Куліш і сучасність : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвячені 175-річчю від дня народження письменника. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 106–108.
- Гарасим 1999 а – Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці / Ярослав Гарасим. – Львів : Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка, 1999. – 144 с.
- Гарасим 1999 б – Гарасим Я. Становлення моделі української культурно-історичної школи у фольклористиці / Ярослав Гарасим // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 1999. – Вип. 27. – С. 14–21.

- Гладиш-Олейко 2007 – Гладиш-Олейко Б. «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша в оцінці Віктора Петрова / Богдана Гладиш-Олейко // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2007. – Вип. 41. – С. 80–87.
- Гладкий 1928 – Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Укр. діалектол. зб. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 93–141.
- Говірки 1999 – Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / [П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін.]. – К. : Довіра, 1999. – 271 с.
- Говори 1977 – Говори української мови : зб. текстів / [уклад. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка]. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
- Гриценко 1999 – Гриценко П. Ю. Мова / П. Ю. Гриценко // Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 123–131.
- Гриценко 2004 – Гриценко П. Ю. Передмова / П. Ю. Гриценко // Український діалектний фонофонд : науково-інформаційне видання / [упор. П. Ю. Гриценко, О. А. Малахівська, М. В. Поістогова]; НАН України, Ін-т укр. мови, Від. діалектології, Уман. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К., 2004. – 169 с.
- Гриценко 2014 – Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій / П. Ю. Гриценко // Діалекти в синхронії та діахронії : загальнослов'янський контекст [тези доповідей міжнародної конференції]; за ред. П. Ю. Гриценка; Ін-т укр. мови НАН України. – К. : КММ, 2014. – С. 145–154.
- Грушевський 1994 – Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1994.- (Пам'ятки іст. думки України).
Т. 1. – 1994. – 736 с.
- Дмитренко 2003 – Дмитренко М. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України / М. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5–6. – С. 3–10.
- Дмитренко 2006 – Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття : методологічний дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук 10.01.07 – фольклористика / М. К. Дмитренко. – К., 2006. – 25 с.
- Дмитренко 2012 – Дмитренко М. К. Олександр Потебня як фольклорист : монографія / М. К. Дмитренко. – К. : Сталь, 2012. – 536 с.
- Железняк 1988 – Железняк М. Г. Варіювання прийменникових конструкцій в українських східнополіських говорах / М. Г. Железняк // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 60–64.
- Железняк 1989 а – Железняк М. Г. Складні прийменники в українських східнополіських говірках / М. Г. Железняк // Укр. мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 80–88.
- Железняк 1989 б – Железняк Н. Г. Предложные конструкции в украинских восточнополесских говорах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Железняк Николай Григорьевич. – К., 1989. – 302 с.

- Жилко 1950 – Жилко Ф. Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області / Ф. Т. Жилко // Діалектол. бюлетень. – Вип. II. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1950. – С. 14–30.
- Жилко 1953 – Жилко Ф. Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини / Ф. Т. Жилко // Діалектол. бюлетень. – Вип. IV. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1953. – С. 7–21.
- Жилко 1955 – Жилко Ф. Т. Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських / Ф. Т. Жилко // Діалектол. бюлетень. – Вип. V. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. – С. 46–58.
- Жилко 1956 – Жилко Ф. Т. Дифтонги в чернігівських говірках / Ф. Т. Жилко // Діалектол. бюлетень. – Вип. VI. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – С. 71–88.
- Жилко 1958 – Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 172 с.
- Жилко 1966 – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – 2-ге вид., перероб. – К. : Рад. шк., 1966. – 308 с.
- Жовтобрюх 1962 а – Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Праці Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 1962. – Т. 152, вип. 15. – С. 44–60 ; Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.
- Жовтобрюх 1963 – Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – 415 с.
- Жовтобрюх 1970 – Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси : кінець XIX – поч. XX ст. / М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
- Залеський 1977 – Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови / А. М. Залеський // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : зб. наук. пр. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 50–96.
- Звагельський 2007 – Звагельський В. Б. Про сіверян (місцевий матеріал до конспекту лекцій з курсу «Історія України») / В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – № XXI–XXII. – 2007. – С. 250–262.
- Золотова 1995 – Золотова Г. А. Говорящее лицо и структура текста / Г. А. Золотова // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М. : Ин-т рус. яз. РАН, 1995. – С. 120–132.
- Івашків 2001 – Івашків В. «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття / Василь Івашків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXLII : Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів, 2001. – С. 307–337.

- Івашків 2009 – Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / Василь Івашків. – Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 448 с. + вкл.
- ІМ 1978 – Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 540 с.
- ІФ 1979 – Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
- Карский 1898 – Карский Е. Ф. Материалы для изучения северно-малорусских говоров, а также переходных от белорусских к малорусским / Е. Ф. Карский // ИОРЯС, 1898. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 1–42.
- Каталог – 3 історії дослідження східнополіських говірок : каталог / [уклад.: Н. П. Дейниченко, Л. І. Дорошенко, В. М. Куриленко, Д. А. Мареев]. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2009. – 32 с.
- Кирдан 1974 – Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. / Б. П. Кирдан. – М. : Наука, 1974. – 280 с.
- Корогод 1999 – Корогод Б. Л. Нарис історії Сумщини. З найдавніших часів до середини XVII ст. : посіб. [для учнів загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних закладів...] / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод. – Суми : Козацький вал, 1999. – Вип. I. – 94 с.
- Костомаров 1930 – Етнографічні писання Костомарова / [за ред. акад. Михайла Грушевського]; Історична секція Всеукраїнської академії наук : Записок 6. Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXXV. – Харків : Державне вид-во України, 1930. – 355 с.
- Кумеда 2011 – Кумеда О. П. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олена Павлівна Кумеда. – К., 2011. – 212 с.
- Курило 1924 – Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Зб. іст.-філол. відділу ; Всеукр. акад. наук : пр. етногр. комісії. – № 21. – К., 1924. – 111 с.
- Лобода 1919 – Лобода А. П. Куліш – етнограф / А. П. Лобода // Книгар. – 1919. – Ч. 23–24. – С. 1555–1559.
- Лучканин 2011 – Лучканин С. М. Загальномовознавчі ідеї в лінгвістичних концепціях Олександра Потебні (1835-1891) та румунського філолога Богдана Петрічейку Хашдеу (1838-1907) / С. М. Лучканин // Мовні і концептуальні картини світу : наукове видання / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Б-ка ін-ту філології. – Київ, 2011. – Вип. 33. – С. 365–371.
- Матвіяс 1971 – Матвіяс І. Г. Форми іменників III відміни в українській мові / І. Г. Матвіяс // Праці XII Респ. діалектол. наради. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 152–169.
- Матвіяс 2004 – Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

- Матвіяс 2005 б – Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32–40.
- Матвіяс 2005 в – Матвіяс І. Г. Діалектна основа словотвору в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 5. – С. 3–15.
- Мозер 2012 – Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова : спроба гідної оцінки / Міхаель Мозер ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Українознавча наук. б-ка НТШ. Ч. 32. – Л., 2012. – 328 с. – (Сер. «Історія мови»).
- Назарова 1961 – Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Діалектол. бюлетень. – Вип. VIII. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – С. 18–30.
- Назарова 1962 – Назарова Т. В. Акання в українських нижньонадприп'ятських говірках / Т. В. Назарова // Діалектол. бюлетень. – Вип. IX. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – С. 55–69.
- Назарова 1964 – Назарова Т. В. Іменникові **ѣ**-закінчення в північноукраїнських говорах / Т. В. Назарова // Українська діалектологія і ономастика : збірник статей / Акад. наук УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Вип. I. – К. : Нак. думка, 1964. – С. 50–63.
- Назарова 1977 – Назарова Т. В. Аканье в украинских говорах / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования 1975 г. / АН СССР. Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1977. – С. 211–260.
- НП – Народная демонология Полесья : Публикации текстов в записях 80–90-х годов XX века. – М. : Языки славянских культур, 2010. – Т. I: Люди со сверхъестественными свойствами / [сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская]. – 648 с. – (Studia philologica).
- Николаев 1996 – Николаев С. Рефлексы праславянских интонаций в восточнополесских говорах / С. Николаев // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1996. – С. 78–82.
- Петров 1929 – Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість / Віктор Платонович Петров // Збірник Історично-філологічного відділу УАН ; Національна академія наук України. Історично-філологічний відділ. – № 88. – К. : Видавництво АН УРСР, 1929. – 572 с.
- Півторак 1988 – Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (істор.-фонет. нарис) / Г. П. Півторак ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ; відп. ред. В. Г. Складенко. – К. : Наук. думка, 1988. – 280 с.
- П'ятаченко 2004 – П'ятаченко С. В. До народних джерел Сумщини : навч. посіб. / С. В. П'ятаченко. – Суми : МакДен, 2004. – 80 с.
- П'ятаченко 2012 – П'ятаченко С. В. Етнокультура Сіверщини в ранній прозі П. Куліша / С. В. П'ятаченко // Фольклор : мовно-літературні особливості дискурсу : монографія [С. В. П'ятаченко, Н. І. Кириленко, В. В. Герман та ін.]. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – С. 31–45.
- Расторгуев 1927 – Расторгуев П. А. Северско-белорусский говор / П. А. Расторгуев. – Минск : Изд-во Ин-та белорус. культуры, 1927. – 224 с.

- Родінова 2007 – Родінова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н. Л. Родінова. – К., 2007. – 15 с.
- Самійленко 1964, 1970 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : у 2 ч. / С. П. Самійленко. – К. : Рад. школа, 1964, 1970.
Ч. I. – 1964. – 234 с.
Ч. II. – 1970 – 190 с.
- Синявський 1934 – Синявський О. Н. Записки про мову села Любеча на Чернігівщині / О. Н. Синявський // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 91–97.
- Статєєва 1997 – Статєєва В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) / Валентина Статєєва. – Ужгород : Патент, 1997. – 408 с.
- Тимошенко 1968 – Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / П. Д. Тимошенко // Зб. пр. XV наук. шевченків. конф. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133–162.
- Тимошенко 1969 – Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник) / П. Д. Тимошенко // Зб. пр. ХVІ наук. шевченків. конф. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 104–114.
- Тимошенко 1971 – Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) / П. Д. Тимошенко // Зб. пр. ХVІІІ наук. шевченків. конф. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 195–206.
- Тимошенко 1973 – Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив) / П. Д. Тимошенко // Зб. пр. ХХ наук. шевченків. конф. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 162–174.
- Тимошенко 1979 – Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Зб. пр. ХХІІІ наук. шевченків. конф. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 115–130.
- Толстой 1983 – Толстой Н. И. Полесье и его значение для славянской ареалогии / Н. И. Толстой // Полесье и этногенез славян : Предварительные материалы и тезисы конференции / [ред. коллегия: Н. И. Толстой (отв. ред.), Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая] ; Институт Славяноведения и Балканистики АН СССР. – М. : Наука, 1983. – С. 6–8.
- Шафонский 1851 – Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
- Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов ; пер. з англ. : С. Вакуленко, А. Даниленко ; ред. Л. Ушкалов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с. : карти. – (Сер. «Класика Української Науки»).
- Янковська 2007 – Янковська Ж. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша : моногр. / Ж. Янковська. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – 156 с.

ДЖЕРЕЛА

- АУМ – Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001.
Т. I : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – 1984. – 498 с.
- Гринченко 1895 – Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Вып. 1. – Черниговъ, 1895. – С. 80–296.
- ЗОЮР – Кулиш П. Записки о Южной Руси : в 2 т. / П. А. Кулиш. – К. : Днипро, 1994. – (Репринт з видання 1856–1857 рр.).
Т. 1. – 1994. – 324 с.
- КЛ – Куліш П. Повне зібрання творів. Листи : у 2 т. / Пантелеймон Куліш ; упор., комент. Олесь Федорук. – К. : Критика, 2005–2009.
- Сл.Гр. – Словарь української мови : у 4 т. / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко]. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. – (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом).
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1977–1978.

Навчально-наукове видання

О. П. Кумеда

**ВИВЧЕННЯ РИС СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ
ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ
НА МАТЕРІАЛІ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ ХІХ СТ.**

Навчально-методичний посібник

Суми: Видавництво СумДПУ, 2018 р.

Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальний за випуск: *А. М. Коваленко*

Комп'ютерний набір і верстка: *О. П. Кумеда*

Здано в набір 12.03.18. Підписано до друку 28.03.18.

Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman. Друк ризогр. Папір друк.

Ум. друк. арк. 3,89. Обл.-вид. арк. 3,82.

Тираж 100 прим. Вид № 38.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка